

INHOUDELIJK EINDVERSLAG SONSBEER 2008: GRANDEUR

Samenstelling en redactie: Anna Tilroe

Inhoud:

Deel I: OPDRACHT, UITGANGSPUNTEN, DOELSTELLING

- 1. De opdracht**
- 2. Het concept**
 - 2.1 Tentoonstelling en Processie
- 3. Nationale en internationale promotie**

Deel II: OPBOUW EN INRICHTING

- 1. De Start**
- 2. Bestuur en Stichting**
 - 2.1 De leden van het bestuur
 - 2.2 Het Comité van Aanbeveling
- 3. Directie**
- 4. Organisatie**
 - 4.1 Het Team
 - 4.2 Medewerkers en vrijwilligers
- 5. Huisvesting**
 - 5.1 Kantoor
 - 5.2 Huisvesting medewerkers en kunstenaars
 - 5.3 Informatiecentrum en winkel
- 6. Logo**

Deel III: UITWERKING

- 1. Het concept**
- 2. De Processie**
 - 2.1 Vorming van de gilden
 - 2.2 Contact gilden –kunstenaars
 - 2.3 Oefenen in de Coberco-fabriek
 - 2.4 Muziek: Song Grandeur en Suite Grandeur
 - 2.5 Kleding van de gilden
 - 2.6 Cadeaus voor gildeleden
 - 2.7 De draagbaren
- 3. De tentoonstelling**
 - 3.1 De kunstenaars
 - 3.2 De opening
 - 3.3 Park
 - 3.4 Routing
 - 3.5 Beveiliging en vandalisme
 - 3.6 Rondleidingen
- 4. Informatieverschaffing**

- 4.1 Catalogus
- 4.2 Bezoekersgidsje
- 4.3 DVD
- 4.4 Website
- 5. Samenwerking met andere partijen**
 - 5.1 Musea
 - 5.2 Introdans
 - 5.3 Muziek
 - 5.4 Bureau Stel
 - 5.5 Film
 - 5.6 Projecten
- 6. Slot**
 - 6.1 Symposium
 - 6.2 Slotmanifestatie

Deel IV: ONTVANGST, RESULTAAT

- 1. Pers**
- 2. Bezoekers**
- 3. De stad**
 - 3.1 Gemeente
 - 3.2 Horeca
 - 3.3 Kunstenaars Arnhem
 - 3.4 Prijs

Deel V: AFBOUW

- 1. Tentoonstelling**
- 2. Kunstwerken**
 - 2.1 Verkopen
 - 2.2 Schenkingen
- 3. Ontmanteling organisatie**

Deel VI: CONCLUSIES

- 1. Algemeen**
- 2. Processie en Tentoonstelling**
- 3. Organisatie**
- 4. Relatie met Arnhem**
- 5. Financiën**
- 6. Sponsorwerving**
- 7. Communicatie, Pers en Marketing**
- 8. Bezoekers**
- 9. Bijlagen**
 - 1. Resultaten bezoekersonderzoek
 - 2. Omschrijving werk deelnemende kunstenaars
 - 3. De Gilden
 - 4. Educatief Programma
 - 5. Activiteiten Communicatie
 - 6. Sponsors en subsidiegevers

EINDVERSLAG SONSBEEK 2008

Deel I : OPDRACHT, UITGANGSPUNTEN, DOELSTELLING

1. De opdracht

Sinds 1949 kent Arnhem met onregelmatige tussenpozen de Sonsbeek Beeldtentoonstellingen. Deze zijn dankzij bekende curatoren als Wim Beeren, Saskia Bos, Valerie Smith en Jan Hoet, nationaal en internationaal uitgegroeid tot een begrip. 'Sonsbeek' betekent nu een kernachtige samenvatting van de vernieuwingen in de hedendaagse beeldende kunst, toegespitst op sculptuur. Het is, als een van de belangrijkste internationale beeldtentoonstellingen van Europa, een evenement waarnaar door velen in binnen- en buitenland met spanning en verwachting wordt uitgezien.

De Gemeente Arnhem verleende op 7 februari 2006 officieel opdracht aan Anna Tilroe, kunstcriticus en curator, tot het schrijven van een artistiek concept voor de 10^e Sonsbeek. Deze moest, conform de 7 jaarlijkse cyclus die de tentoonstelling sinds 1986 kent, in 2008 plaatsvinden. Tilroe was daarbij vrij de werkzaamheden naar eigen inzicht uit te voeren. Het concept werd geacht in april 2006 klaar te zijn. Er waren betreffende de tentoonstelling geen specifieke eisen geformuleerd.

2. Het concept

Het concept voor Sonsbeek 2008 was geschreven als stellingname tegen wat Tilroe zag als een depressief, zelfreferentieel kunstklimaat waarbij de kunst werkelijke betekenis voor de samenleving heeft verloren. Juist in deze tijd, waarin het 20^e eeuwse geloof in de maakbare wereld is verdwenen en gezocht wordt naar een nieuwe moraliteit, is het van belang kunst te tonen als een uitdrukking van het fundamentele verlangen van de mens om zichzelf te overstijgen. Daarom moest Sonsbeek 2008 nadrukkelijk starten vanuit een thema: *Grandeur*, in de zin van het streven naar menselijke grootsheid. "Het verlangen naar grootsheid hangt samen met een gevoel van innerlijke leegte in onze cultuur," lichte Tilroe toe. "Wij kennen geen nobele mensbeelden meer waarnaar je kunt streven. Kunst heeft de mogelijkheid om te verbeelden hoe het ook zou kunnen, wat onze niet gebruikte potenties zijn. Het pijnlijke maar moedige streven om boven je dagelijkse beperktheid uit te stijgen, dat is voor mij *Grandeur*."

2.1 *Tentoonstelling en Processie*

Doelstelling was om 30 kunstenaars van internationale reputatie uit te nodigen een werk te maken dat op geheel eigen wijze vorm gaf aan de drang, de droom en de pijnlijke strijd die verbonden zijn aan het streven naar *Grandeur*. Hun sculpturen zouden, in tegenstelling tot die van Sonsbeek 08 en 09, uitsluitend tentoongesteld worden in het Sonsbeek Park en voor iedereen vrij toegankelijk zijn.

Maar behalve een baanbrekende tentoonstelling moest deze Sonsbeek ook een bijzonder *sociaal* evenement worden. Want, meende Anna Tilroe, kunst heeft, om in de samenleving werkelijk betekenis te krijgen, de ondersteuning van velen nodig. Om dat tot uitdrukking te brengen zou de betrokkenheid van de inwoners van Arnhem op een bijzondere manier worden gezocht: in de vorm van een feestelijke, maar plechtige *Processie*. Daarbij zouden de kunstwerken door de bevolking van Arnhem meerdere

malen door de straten van de stad worden gedragen, Behalve als uniek sociaal evenement kon de processie worden gezien als een celebratie: de kunst als symbool van menselijke verbeeldingskracht wordt op handen gedragen.

3. Nationale en internationale promotie

Sonsbeek 2008 stelde zich nadrukkelijk ten doel de nationale en internationale faam van de Sonsbeek-tentoonstelling opnieuw te bevestigen met kunstwerken van kunstenaars met een belangrijk oeuvre en een internationale reputatie. Maar volgens Anna Tilroe kon dat alleen bereikt worden als de stad Arnhem zich weer bij de tentoonstelling betrokken zou voelen. Want alleen dan ontstaat een sfeer van steun, openheid en gastvrijheid die ook mensen van elders aantrekt en nieuwsgierig maakt. Die betrokkenheid was bij de voorafgaande tentoonstellingen verloren gegaan en moest opnieuw veroverd worden. De processie moest gezien worden als een revolutionaire manier om betrokkenheid en enthousiasme van bevolking en publiek te genereren.

Deel II: OPBOUW EN INRICHTING

1. De start

“Sonsbeek 9 moest onder een moeilijk gesternte tot stand worden gebracht. De organisatie werd geconfronteerd met de ressentimenten van Sonsbeek 93, leemten op vitale plaatsen binnen het ambtelijk en bestuurlijk apparaat van Arnhem, sponsormoeheid in de regio en problemen met de start van de organisatie: huisvesting, personeel en een krap budget.”
(Uit: evaluatieverslag Sonsbeek 9)

Sonsbeek 10 is met veel tegenslag gestart. Ondanks dringende adviezen van de directie van Sonsbeek 09 en een rapport van Tonnie Holtrust en Max Meijer om maatregelen te treffen die de continuïteit van de Sonsbeektentoonstellingen garandeerden, was bij het aantreden van de nieuwe artistieke directeur nergens enig spoor van een stichting, bestuur of organisatie te vinden. Ook het plan van de directeur van het Museum voor Moderne Kunst Arnhem (MMKA), Max Meijer en het hoofd cultuur van de Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling, Adriaan de Regt, om Sonsbeek organisatorisch nauw te verbinden aan het MMKA was door een langdurige burn out van de eerste niet tot leven gekomen. Het archief en adressenbestand van Sonsbeek 09 werd pas na een flinke speurtocht teruggevonden. Stichting, bestuur, organisatie, huisvesting organisatie en directie, kantoorinrichting, lokale contacten, sponsorwerving, alles moest van de grond af aan worden opgebouwd.

Die taak werd nog bemoeilijkt door de tournure van de toenmalige wethouder van cultuur, Rob Gast, die zich in het zicht van de gemeenteraadsverkiezingen in juni 2006 onverwachts tegen de Sonsbeektentoonstelling keerde. Daardoor kwam de besluitvorming te liggen bij de nieuwe wethouder, Rita Weeda, die pas vlak voor het zomerreces aantrad. Toen na de vakantie het hoofd cultuur, Adriaan de Regt, door een ernstige ziekte wegviel, ontbrak het zowel de wethouder als de directie van Sonsbeek vanaf september 2006 tot januari 2007 aan een belangrijke gemeentelijke adviseur en bemiddelaar. Deze en andere factoren stonden de vorming van een stichtingsbestuur ernstig in de weg. Het zou tot maart 2007 duren voordat het bestuur was gevormd en Stichting Sonsbeek Internationaal een feit werd.

2. Bestuur en Stichting

“Het bestuur van de stichting bestaat uit personen die gezien hun achtergrond en netwerken bij kunnen dragen aan het slagen van de tentoonstelling. De voorzitter, aangezocht door de gemeente Arnhem, beschikt over een landelijke politiek netwerk. Daarnaast hebben onder meer in het bestuur zitting personen met een internationaal cultureel netwerk en met een naam op het gebied van het organiseren van grote tentoonstellingen.” (Bidboek George Brugmans)

De politieke verwickelingen in de eerste helft van 2006 en het zomerreces leidden ertoe dat de nieuwe wethouder van Cultuur, Rita Weeda, en burgemeester Pauline Krikke pas in september 2006 op zoek konden gaan naar een bestuursvoorzitter. Dat bleek geen sinecure. Sonsbeek 08 en 09 waren de geschiedenis ingegaan als een organisatorisch en financieel ongeluk en het bleek, ondanks een door gemeente en provincie voorziene financiële basis,

moeilijk iemand van statuur te vinden die opnieuw het avontuur aan wilde gaan. Toen begin februari 2007 nog steeds geen benoeming in zicht was, ontstonden grote spanningen tussen de directie, op dat moment bestaande uit artistiek directeur Anna Tilroe en beoogd zakelijk directeur George Brugmans, en de wethouder en het hoofd Cultuur. In een brief aan beiden wees Tilroe erop dat de klaarblijkelijke onmogelijkheid van gemeentewege om een bestuursvoorzitter te vinden niet alleen de opbouw van de organisatie en nationale en internationale promotie van de tentoonstelling belemmerde, maar ook het risico vergrootte dat de benodigde extra financiële middelen niet meer konden worden gevonden. Ook nam de overgeërfde algemene scepsis snel toe, aangewakkerd door de plaatselijke pers die zich de moeilijkheden van de vorige Sonsbeek nog goed bleek te herinneren. De directie overwoog dan ook ernstig om de opdracht terug te geven. Een gemeentelijke risico-analyse leerde evenwel dat uitstel van de tentoonstelling de gemeente niet alleen financieel zou schaden, maar vrijwel zeker ook het einde zou betekenen van de Sonsbeek-traditie. Groot was dan ook de opluchting toen eind februari 2007 Jaap Modder, voorzitter van Stadsregio Arnhem-Nijmegen, bereid bleek het voorzitterschap op zich te nemen. Hij betoonde zich een warm pleitbezorger die zowel in politieke als in ondernemerskringen respect genoot. Kort daarna traden andere leden toe, op uitnodiging van de voorzitter, de gemeente of de artistiek directeur. Ieder van hen droeg met zijn of haar specifieke kennis, capaciteiten en netwerk bij aan een adequaat bestuur.

Op 12 maart 2007 kon de *Stichting Sonsbeek Internationaal* tenslotte officieel worden opgericht. Voor het eerst was statutair bepaald dat de Stichting ook na Sonsbeek 2008 bleef voortbestaan.

2.1 De leden van het bestuur:

Jaap Modder (voorzitter), voorzitter Stadsregio Arnhem-Nijmegen, Nijmegen

Rinse de Jong (penningmeester augustus 2007) bestuurslid Essent, Arnhem

Marcel de Zwaan (secretaris to november 2007), directeur advocatenmaatschap Bremer & De Zwaan, Amsterdam

Peter Ruigrok, directie Giesbers Groep, Arnhem

Hans Winters, algemeen directeur KuiperBouwgroep, Arnhem

Leon Ramakers, oprichter/ directeur Mojo Concerts, Amsterdam

Oswald Schwartz, ondernemer/voorzitter Kamer van Koophandel Amsterdam, Amsterdam

Marie-Hélène Cornips, directeur Bond van Nederlandse Architecten, Amsterdam

Hendrik Driessen, directeur Museum De Pont, Tilburg

De Jong en De Zwaan traden tussentijds af. Hun plaats werd ingenomen door respectievelijk: Jaap Kamp (penningmeester vanaf september 2007) oud-directeur generaal ABN AMRO, en Frans Lomans (secretaris vanaf januari 2008), advocaat/partner CMS Derks Star Busmann, Arnhem.

Het dagelijks bestuur werd gevormd door Jaap Modder, Jaap Kamp en Frans Lomans.

2.2 Het Comité van Aanbeveling

Na de oprichting van het bestuur was de weg vrij voor het aanzoeken door bestuursleden en directie van leden voor een Comité van Aanbeveling. Niemand van diegenen die werden gevraagd, weigerde. Sonsbeek bleek nog steeds de reputatie te genieten in Nederland de belangrijkste internationale manifestatie op het gebied van beeldende kunst te zijn.

De leden:

Margreeth de Boer, oud-minister VROM

Ole Bouman, directeur NAI Rotterdam
Jan-Christiaan Braun, directeur Museum Overholland, Trustee Committee Member Moma, New York
Rattan Chadha, oprichter Mexx-concern, Voorschoten
Jan Debbaut, voormalig directeur Van Abbemuseum, voormalig hoofd Collectie Tate Modern, Londen
Chris Dercon, voormalig directeur Museum Boijmans-Van Beuningen, directeur Haus der Kunst, München
Roelof de Wijkerslooth de Weerdesteyn, voorzitter College van Bestuur Radboud Universiteit, Nijmegen
Willem Hillenius, voorzitter College van Bestuur ArtEZ, Hogeschool voor de Kunsten, Arnhem
Pauline Krikke, burgemeester van Arnhem
Medy van der Laan, voormalige staatssecretaris voor Cultuur en Media, programmadirecteur/partner bij TCN Property Projects, Hilversum
Martijn Sanders, voormalig directeur Concertgebouw, Amsterdam
Rita Weeda, wethouder van Cultuur, Economische en Sociale Zaken, Arnhem
Bernard Wientjes, voorzitter VNO-NCW, Den Haag

3. Directie

"De sleutel tot succes voor een grote culturele organisatie is de inspirerende en respectvolle samenwerking tussen de artistieke en zakelijke leiding."
(Holtrust en Meijer)

Eind 2005 vond tussen Anna Tilroe en het hoofd Cultuur van de Arnhemse Dienst Sociale Ontwikkeling Adriaan de Regt een eerste gesprek plaats over de 10^e Sonsbeek tentoonstelling die in 2008 plaats moest vinden. Op 7 februari 2006 werd haar officieel de opdracht verleend het concept te schrijven, waarna dit, conform het afgesloten contract, in april werd voorgelegd aan de gemeente, onder de titel 'Sonsbeek 2008: Grandeur'. Op 20 juni 2006 werd het concept goedgekeurd door het college van burgemeester en wethouders van Arnhem waarna zij door de gemeente werd benoemd tot artistiek directeur van de 10^e Sonsbeek beeldtentoonstelling, met de bepaling dat zij na oprichting van de Stichting Sonsbeek Internationaal, in dienst zou treden van de stichting. Dit vond tenslotte zijn beslag in maart 2008.

Sonsbeek 09 kende een algemeen directeur, Jan Hoet, die tevens artistiek directeur was. Bij Sonsbeek 10 waren de gemeente en Anna Tilroe ervan overtuigd dat een verdeling van de verantwoordelijkheden tussen een artistiek en een zakelijk directeur, beter zou werken. Met dien verstande dat de eerste niet zonder het verlies van het concept kon worden ontslagen. Tilroe vond al in een vroeg stadium *George Brugmans*, directeur van de Architectuur Biënnale in Rotterdam en ervaren festivalorganisator, bereid om de coördinatie van de zakelijke en organisatorische aspecten van de manifestatie op zich te nemen. In januari 2007 bood hij de gemeente een Plan van Aanpak aan. Hij wees daarin onder meer op het korte tijdsbestek waarin de tentoonstelling nu moest worden verwezenlijkt en op het relatief geringe deel van het voor succes noodzakelijke budget.

Het uitblijven van een bestuur en bijgevolg de grote vertraging in besluitvorming en opbouw van de organisatie bracht Brugmans' tijdsplanning als directeur van de Architectuur Biënnale ernstig in het nauw. In februari 2007 trok hij zich terug. Zijn opvolger, eveneens aangezocht door Anna Tilroe, was *Giedie Bierens*, oud-directeur van Madurodam, interim manager en consultant. Bierens' onbekendheid met het kunstenveld gekoppeld aan de enorme

moeilijkheden waar de organisatie ondertussen voor stond, leidde er eind mei toe dat ook hij zich terugtrok. Daarna begon een langdurige zoektocht naar een nieuwe zakelijk directeur. Een, naar bleek, schaars goed, temeer omdat hij of zij vrijwel per direct en full time moest aantreden, op projectbasis. Pas in september 2007 werd een zakelijk directeur gevonden in de persoon van *Hans Jongerius*, beleidsmedewerker van de Gemeente Arnhem. Hij trad aanvankelijk in deeltijd aan, wat geleidelijk werd uitgebreid tot 4 dagen in de week. Niet voldoende, want al spoedig bleek dat er voor full time werk lag. De kundigheid van Jongerius op het gebied van financiën en interne bedrijfsvoering zorgde voor evenwicht en rust in het personeelsbeleid en uitgavenpatroon. Daarnaast kwam zijn kennis van het Arnhemse ambtelijke apparaat goed van pas. Jongerius heeft ervoor gezorgd dat Sonsbeek 2008 ook financieel met opgeheven hoofd de geschiedenis in kan gaan.

4. Organisatie

“De organisatie moest vanuit het niets worden opgebouwd. Er kon geen gebruik worden gemaakt van praktische informatie over de vorige organisatie. Alleen de catalogus, het evaluatierapport en het accountantsrapport waren beschikbaar.”

(Uit evaluatierapport Sonsbeek 9)

Waar te beginnen? Met die vraag keek de directie in het Arnhemse om zich heen. Hulp voor de meest urgente zaken werd in de laatste maanden van 2006 geboden door 2 beleidsmedewerkers die de gemeente voor enkele dagen per week beschikbaar had gesteld, *Fresia Janse* en *Wim Roddenhof*. Beiden toonden een grote betrokkenheid en vormden de hoogst noodzakelijke schakel naar wethouder en gemeentelijke en provinciale instellingen. *Janse*, als naaste cultuurmedewerker van *De Regt*, is tot het einde toe een onmisbare *intermediair* gebleven.

Maar daarmee was er nog geen organisatie, laat staan huisvesting. Uitgangspunt van de artistiek directeur was dat de organisatie zoveel mogelijk uit Arnhemmers moest bestaan. Dat zou de betrokkenheid van de stad stimuleren, iets wat van het hoogste belang was voor het wegwerken van de algehele scepsis en onverschilligheid en natuurlijk voor het welslagen van de *Processie*. Maar ook hierbij was het ontbreken van een adviserend en sturend bestuur een ernstige handicap. Het zou tot april 2007 duren voor een oplossing werd gevonden. *Gerda Kalsbeek*, mede-directeur van het Hoofdkwartier in Arnhem, werd aangesteld als *Kwartiermaker*. Haar taak was om samen met de directie de organisatie op te richten. Dankzij haar enorme enthousiasme, inzet en kennis van het Arnhemse creatieve en bestuurlijke circuit was er vrij snel een bureau met een kleine, voor het merendeel onervaren, maar toegewijde groep medewerkers en was *Sonsbeek* eindelijk voor de stad en daarbuiten bereikbaar. *Kalsbeek* nam na het vertrek van *Bierens* zo goed en zo kwaad als het ging ook de zakelijke kant op zich, wat duurde tot *Jongerius* aantrad. Na afloop van haar contract in juni 2007 werd zij belast met de algemene leiding en in december met de leiding van de *Processie*. Die taak moest zij in diezelfde maand tengevolge van een ernstig ongeluk overdragen aan *Frans van Eck*.

4.1 *Het Team*

Het team werd onder grote tijdsdruk samengesteld en bestond naast een aantal uitstekende professionals voor een aanzienlijk deel uit mensen die nog nooit bij de organisatie van een dergelijk groot evenement betrokken waren geweest.

Vooraf op de 2 coördinatoren die belast waren met de *werving van gilde-leden* voor de Processie rustte een ongekend zware verantwoordelijkheid. Mislukking van de Processie zou niet alleen voor Sonsbeek maar ook voor Arnhem een debacle betekenen en een zwaar stempel drukken op de tentoonstelling. Beiden waren op dit gebied onervaren, wat grote spanningen veroorzaakte. Met ondersteuning van de coordinator Processie, een ervaren Arnhemse festivalorganisator die in december 2007 door de directie werd aangenomen, ontstond een gerichte werving waarbij ook de steeds enthousiaster wordende Gelderlander een belangrijke publicitaire rol speelde. De benodigde duizend gildeleden zijn er dan ook glansrijk gekomen.

Ronduit moeizaam verliep het vinden van een hoofd *Communicatie, Pers en Marketing*. De zoektocht was al in een heel vroeg stadium begonnen, maar geen van de kandidaten bleek een overtuigende strategie te kunnen neerzetten. Pas in december 2007 werd een zeer ervaren strateeg gevonden waarna weldra een massief p.r.-offensief werd ingezet en de samenwerking met ontwerp bureau Thonik werd opgevoerd. Sonsbeek 2008 kreeg met het gouden logo een duidelijk herkenbaar imago dat tot in details werd doorgezet. Het resultaat was een grote naamsbekendheid en een overweldigende publiciteit. Overwogen is om een Duits P.R.-bureau aan te trekken voor de internationale contacten, maar daarvan heeft de organisatie jammer genoeg door tijd- en geldgebrek af moeten zien.

Het *educatieve programma* vormde een ander onderdeel waaraan de directie veel belang hechtte. De inzet daarbij was aansluiting zoeken bij bestaande partijen en bestaand talent vrijmaken. Met verschillende instellingen en scholen zijn nauwe samenwerkingsrelaties aangegaan waaruit allerlei projecten zijn voortgekomen en waardoor honderden kinderen de tentoonstelling hebben bezocht. De kinderprocessie in het Openlucht Museum was ondanks de regen een groot succes.

Ook de *sponsorwerving* kende aanvankelijk zware tegenslag. Het late aantreden van een bestuur liet betrekkelijk weinig tijd over voor het vinden van sponsorgelden en subsidies. Het inhuren van het Amsterdamse Fondsenwervingsbureau Van Doorn bleek al snel onvruchtbaar doordat deze het werven zelf vooral bij bestuur en gemeente neerlegde. ARTsense, een klein Arnhemse fondsenwervingsbureau dat het Arnhemse en regionale bedrijfsleven goed kende, bleek een gouden greep. Het wist in de geringe tijd die er nog restte een groot bedrag aan sponsor- en subsidiegelden binnen te halen. Het bureau nam zijn intrek in de Teerplaats waardoor het dicht bij organisatie en directie stond. Het werd later ook bij de verkoop van kunstwerken betrokken.

Productie, opbouw en afbouw van de tentoonstelling verliep vlekkeloos dankzij een zeer professionele en zeer betrokken coördinator. Hij wist in korte tijd een uitstekende groep medewerkers aan te trekken en waar nodig het Arnhemse potentieel te benutten.

Dankzij het enthousiasme en de totale inzet van het hele team en de grote onderlinge solidariteit bleken de tekortkomingen overwinbaar.

De uiteindelijke organisatie kende een *harde kern van 15 personen*, en hun vaste medewerkers.

De teamleden functioneerden als *coördinator* van verschillende gebieden:

-*General Office Manager*: Gerda Kalsbeek. Vanaf december 2007: Astrid Schuhmacher

-*Office Manager*: Gerda Heller, naaste medewerker Sanne Bais

-*Gilden* (werving en communicatie): Cathelijne Bouwkamp, Maaïke Garssen

-*Processie*: Frans van Eck; naaste medewerkers: Jack Smale en United States of Entertainment

-*Educatie*: Sarah van Veldhuizen; naaste medewerker: Bart Lucassen

-*Rondleidingen*: Angeline Bremer-Cox en tal van medewerkers

-*Productie Tentoonstelling en Inrichting Park*: Alexander Godschalk; naaste medewerkers: Hannes van Soest, Eveline Didderen, Margot Verbree
-*Sponsorwerving en Verkoop Kunstwerken*: ARTsense, met Carmen de Munnik; naaste medewerker: Corien van der Poll
-*Communicatie, Pers en Marketing*: Julienne Straatman; naaste medewerkers: Nienke van Beers, Marieke de Jong, Meike Verhagen (pers), Eva Villanueva (winkel)
-*Assistent-curator*: Patricia Pulles
-*Persoonlijke Assistent Anna Tilroe*: van april tot september 2007: Maaïke Garssen. Vanaf september 2007 Astrid Schuhmacher

4.2 Medewerkers en vrijwilligers

Het aantal losse en losvaste medewerkers liep vlak voor de opening op tot bijna 80 ??? mensen.

Onmisbaar waren de bijdragen van tientallen *vrijwilligers*, vooral in de winkel in het bezoekerscentrum maar ook bij de kunstwerken in Park Sonsbeek.

Goede hulp kwam van een kleine groep '*her-intreders*' van Presikhaaf. Zij waren behulpzaam bij het plaatsen van de beveiligingshekken en op- en afbouwwerkzaamheden.

De goede sfeer werd sterk bevorderd door de aanwezigheid van een 'gastvrouw', Sigrid Peters, die voor de lunch en ontvangst van gasten zorgde.

5. Huisvesting

5.1 Kantoor

De organisatie die vanaf april 2007 gevestigd was in het Hoofdkwartier in Arnhem, kon dankzij actieve medewerking van de dienst Vastgoed van de Gemeente Arnhem, deze flexplek-locatie in september 2007 verlaten en een prachtige gerenoveerde boerderij aan de rand van het Sonsbeekpark betrekken: *de Teerplaats*. De sfeervolle Deel en de tuin leenden zich uitstekend voor ontvangsten, recepties en presentaties, en vormden hierdoor een belangrijke troef bij de sponsorwerving.

Het kleine voorhuis bood een onderkomen aan de artistiek directeur.

5.2 Huisvesting medewerkers en kunstenaars

Een belangrijke functie vervulde de leegstaande kazerne *De Granaat*, als sponsoring beschikbaar gesteld door Stichting Atelierbeheer het Slak. In een aantal door Sonsbeek opgeknapte en ingerichte kamers en ateliers konden enkele vaste medewerkers worden gehuisvest en tijdens de opbouw van de tentoonstelling vond het merendeel van de kunstenaars en hun assistenten daar een goed onderkomen. Er was een keuken en een waslokaal. Tijdens de opbouwdagen werden de maaltijden voor de kunstenaars en hun medewerkers door Sonsbeek verzorgd, s'avonds in De Granaat of in de tuin van de Teerplaats, s'middags in de Steile Tuin in Park Sonsbeek waar een tot keuken omgebouwde werkkeet was geplaatst, compleet met overdekt terras.

5.3 Informatiecentrum en winkel

Verwoede pogingen van bestuur, directie en verschillende partijen in Arnhem om een deel van het leegstaande, voormalige ABN-Amro-gebouw in de binnenstad beschikbaar te krijgen voor een restaurant met een informatiecentrum en winkel voor Sonsbeek, zijn ondanks tegemoetkomingen van de eigenaar, het Bouwfonds, op het laatste moment mislukt. Ook samenwerking met Villa Sonsbeek bleek geen haalbare zaak: een paar weken na de opening

van de tentoonstelling besloot de directie om het info- en verkooppunt daar te sluiten. Daarentegen verliep de samenwerking met het *Bezoekerscentrum* van Park Sonsbeek uitstekend. In deze boerderij vonden de tienduizenden bezoekers van Sonsbeek 2008 een info-centrum, winkel, filmzaal en cafe. In de laatste weekenden van de tentoonstelling werd in het park als extra-verkooppunt een bakfiets ingezet, iets wat door velen zeer werd gewaardeerd. In de winkel waren naast de merchandising van Sonsbeek 2008 ook kunstboeken te koop. Deze vonden gretig aftrek. De verkoop werd gedaan door *vrijwilligers*. In de filmzaal was de Sonsbeek-film te zien en video-opnames van het project van kunstenaar Brody Condon.

6. Logo

Het logo voor Sonsbeek 2008 is ontworpen door ontwerpbureau Thonik uit Amsterdam. Het bestaat uit een in elkaar gedraaide S en G, uitgevoerd in goud op wit. Het bureau ontwierp ook de Chapeau, een bijzondere hoed die het symbool werd van de gilden. Op de Sonsbeek-affiche werd de hoed met daarop het logo op handen gedragen.

Keramisch ontwerper Erik-Jan Kwakkel uit Arnhem heeft voor de affiche de chapeau enkele malen in porselein uitgevoerd. Een exemplaar is overhandigd aan de burgemeester, een ander aan de Provincie.

Deel III: UITWERKING

1. Het Concept

Het concept van Sonsbeek 2008 kreeg in Arnhem direct alom veel waardering. Het idee om met de Processie actief de inwoners bij de manifestatie te betrekken, werd als baanbrekend en positief ervaren, ook door de politiek. Burgemeester en wethouders stelden zich erachter, en toen Anna Tilroe het concept op 13 juni 2006 in woord en beeld presenteerde aan de Commissie Cultuur van de Gemeenteraad reageerden alle partijen met groot applaus. Maar niet alleen het idee van de processie sloeg aan. Ook het thema 'Grandeur', in de zin van het streven naar menselijke grootsheid, werd algemeen warm onthaald en bleek de verbeelding te prikkelen. Tijdens presentaties aan potentiële gildeleden en sponsors viel telkens weer op hoe positief het thema werd ervaren. Volwassenen en kinderen, christenen en moslims, daklozen en Rotary-leden, architecten en zorgverleners voelden zich erdoor aangesproken. De vraag: "Heb jij jezelf vandaag al overstegen?" werd een *running gag*. *Op die manier ontstond bij velen vanuit de inhoud van het concept grote nieuwsgierigheid naar de kunstwerken en de kunstenaars.*

2. De Processie

Voortschrijdend inzicht leerde dat het oorspronkelijke plan om meerdere processies te houden, organisatorisch en financieel niet haalbaar zou zijn. Bovendien zou een herhaling het unieke karakter teniet doen en zou het moeilijk, zometertijd onmogelijk worden om de bevolking de hele zomer door betrokken te houden. Daarom werd in een vroeg stadium besloten maar één processie te houden die op 8 juni 2008, enkele dagen voor de opening van de tentoonstelling in het Sonsbeek Park, plaats moest vinden.

De Processie is een historische gebeurtenis geworden, voor Arnhem en voor de kunst. Ruim 25 000 enthousiaste en ontroerde mensen zijn onder een brandende zon getuige geweest van een praalstoet waarbij 24 kunstwerken door mensen uit alle lagen van de bevolking door de binnenstad van Arnhem werden gedragen. Voorop liep, naar een idee van kunstenaar Marijke van Warmerdam, een man die een kleed droeg met een gezeefdrukt olifantenoog. Het kleed werd op het marktplein waar de ertribunes stonden, over de rug van een wachtende olifant geworpen. De stoet werd besloten met een kunstwerk van Jean-Michel Othoniel, een enorme "kroon" van gekleurd glas. Het loodzware werk stond op een kar met 4 paarden ervoor en 4 erachter en vormde een luisterrijke apotheose.

De dragers werden gilde-leden genoemd. Ieder gilde was voor de gelegenheid samengesteld uit leden van een of meerdere instellingen, clubs en verenigingen. *Zie bijlage*

De stoet werd begeleid door verschillende fanfare- en muziekgezelschappen die de speciaal gecomponeerde processie-muziek speelden.

De Processie heeft in de stad een enorme goodwill voor Sonsbeek 2008 geschapen en heeft zonder twijfel bijgedragen aan de massieve publiciteit en het record aantal binnen- en buitenlandse bezoekers aan de tentoonstelling in het Sonsbeek Park.

2.1 *Vorming van de gilden*

De Sonsbeek-coördinatoren die belast waren met de werving van rond de duizend gildeleden voor de 24 Gilden, zochten in wijken, instellingen, clubs en verenigingen naar sleutelfiguren die zich actief in wilden zetten voor werving van leden, de zogenaamde Gildehoofden. Zodra zich een kerngroep van gildehoofden had gevormd, werd voor hen in de Teerplaats een presentatie georganiseerd waarbij het concept werd uitgelegd. Het was van groot belang om tot een juiste combinatie van gilde en kunstenaar te komen. Om mensen zo ver te krijgen dat

ze een kunstwerk daadwerkelijk willen dragen, moeten ze zich er ook door aangesproken voelen. In overleg met de coördinatoren stelde de artistiek directeur de combinaties samen. In enkele gevallen deed Anna Tilroe ook zelf actief aan werving. Zo is zij, gewapend met een brief van de burgemeester, op bezoek gegaan bij de Turks Islamitische Vereniging in Arnhem met het verzoek samen met de Katholieke Parochie een gilde te vormen. Dat is ook gebeurd: het 'Gilde van religieuze gemeenschappen' heeft tijdens de processie het werk van Willem Boshoff gedragen.

Een beslissend moment was de bijeenkomst van de gildeleden in het Gelredome op 12 april 2008. Toen ruim 500 gildeleden kwamen opdagen om van choreograaf *Adriaan Luteijn* ritmisch te leren lopen op de processiemuziek en iedereen geestdriftig met *Erik Meesie* de Grandeur Song van *Guus Tangelder* meezong, was duidelijk dat Sonsbeek 2008 in de stad was aangeslagen. De duizend gildeleden die voor de processie nodig waren, zijn dan ook gehaald.

In de twee laatste maanden voor de Processie werden in de leegstaande Coberco-fabriek presentaties voor de gilden georganiseerd waarbij artistiek directeur en teamleden aan ieder gilde uitleg gaven over het werk en de achtergrond van de aan hen gekoppelde kunstenaar. Soms was de kunstenaar daarbij aanwezig, wat zeer op prijs werd gesteld..

Algemeen werd groot belang gehecht aan de aanwezigheid van de artistiek directeur .

2.2 Contact gildeleden - kunstenaars

Sommige kunstenaars hadden al eerder contact met hun gilde gelegd, tot beider plezier. Steiner & Lenzlinger en Ana Maria Tavares kwamen zelfs tot een zeer vruchtbare samenwerking met hun gilde. Het werk van de eersten is de hele zomer door met grote toewijding door het gilde van Volkstuinhouders verzorgd. Het gilde van Tavares, 'De vrienden van Sonsbeek', heeft intensief meegewerkt aan het kunstwerk dat het tijdens de processie heeft gedragen: een reusachtige, golvende baldakijn van 20 000 aan een net geknoopte wenslintjes. Een verslaggever van De Gelderlander is speciaal naar Parijs gereisd om een ontmoeting met Alain Séchas te kunnen verslaan, de kunstenaar van het 'gilde van lezers van de Gelderlander en de Openbare Bibliotheek'. Het gilde van Wetenschappers was op een mooie zomeravond voltallig voor het Lorentzmonument aanwezig bij een door Hans van Houwelingen georganiseerde lezing over Lorentz. Het gilde van Rotary Arnhem organiseerde later in de zomer een poetsdag waarbij vuil geworden kunstwerken in het Park werden schoongemaakt.

De verhalen van en rondom de gilden zijn talrijk en zouden, als uniek sociaal document, onderzoek en publikatie verdienen.

2.3 Oefenen in de Coberco-fabriek: ritmisch lopen op muziek

De presentaties in de Coberco-fabriek werden telkens verbonden aan oefeningen in ritmisch 'processie-lopen', onder leiding van *Adriaan Luteijn*, artistiek manager Educatie van Introdans, en zijn team medewerkers. Luteijn had, in overleg met de coördinator van de Processie-muziek, Guus Tangelder, voor ieder gilde een speciale choreografie gemaakt. De Processie kreeg daardoor een bijzonder levendig, ritmisch beeld.

Het ritmisch lopen bleek ook de onderlinge band zeer te versterken.

2.4 Muziek: Song Grandeur en Suite Grandeur

De processie had muziek nodig en ook hiervoor werd in het creatieve reservoir van Arhem zelf gezocht. Anna Tilroe vond *Guus Tangelder* bereid om de Song Grandeur te componeren, met tekst van dichter *Hanz Mirck*. Tangelder verzorgde ook de uitvoering van de muziek die *Bert Lochs* op zijn verzoek voor de processie had gecomponeerd, de Suite Grandeur. De

Song, uitgevoerd in 3 versies waaronder die van de Arnhemse popzanger *Erik Meesie*, en de processiemuziek zijn door Stichting Sonsbeek op cd uitgebracht.

Tijdens de processie werd de muziek uitgevoerd door verschillende fanfare- en muziekgezelschappen uit Arnhem en de regio. Daarna is de compositie nog verschillende malen ten gehore gebracht door de Guus Tangelder Big Band. Deze trad ook op tijdens de slotmanifestatie in het Sonsbeek Park.

De loop-oefeningen in de Coberco-fabriek werden begeleid door trommelaars van carnavalvereniging Monte Reno.

2.5 Kleding van de gilden

Alle gildeleden waren hetzelfde gekleed: zwarte broek of rok, witte bloes of t-shirt. Op deze manier ontstond niet alleen eenheid in het beeld van de processie, maar ook in sociale uitstraling. Er was nu immers geen verschil meer te zien tussen een dakloze en een advocaat, een moslim en een christen. *Dat werd door de gildeleden zeer goed begrepen en ook geapprecieerd.*

Uitzondering vormden de gildehoofden. Zij waren volledig in het zwart gekleed, met kruiselings over hun borst een kleurige, handbeschilderde sjerp van het ontwerpersduo People of the Labyrinths. In hun handen droegen zij het symbool van de gilden: een zeer bijzondere, door ontwerp bureau Thonik ontworpen hoed, de Chapeau.

2.6 Cadeaus voor gildeleden

De gildeleden hebben verschillende cadeaus gekregen voor hun bijdrage, waaronder de catalogus. Ook werd op belangrijke momenten van samenkomst voor proviand gezorgd. Dit werd zeer op prijs gesteld.

2.7 De draagbaren

Verantwoordelijk voor de constructie van de draagbaren was Jack Smale en zijn bureau United States of Entertainment. Smale en zijn team hielden daarvoor nauw contact met de gildeleden en de kunstenaars.

3. De tentoonstelling

“Onze cultuur kent geen nobele mensbeelden meer die je na kunt streven en dat veroorzaakt een gevoel van innerlijke leegte. (...) Niemand heeft daar een antwoord op. Ook de kunst niet. Maar kunst heeft wel de mogelijkheid om te verbeelden hoe het ook zou kunnen. Kunst kan ons de wereld en onszelf opnieuw laten zien: fris, nieuw en vol ongekende mogelijkheden.”
(Anna Tilroe in de bezoekersgids)

In de periode 2006 en begin maanden 2007 heeft de artistiek directeur tal van ateliers, tentoonstellingen, beurzen en manifestaties bezocht in binnen- en buitenland. Het resultaat was een selectie van 28 kunstenaars uit 14 verschillende landen, waaronder Indonesië, Brazilië, Nigeria, Kameroen en Zuid-Afrika. Het werk van een groot aantal van hen was zelden of nooit in Nederland te zien geweest. Wel genoten de meesten internationale bekendheid of hadden een constant en rijk oeuvre. De leeftijden varieerden tussen 24 en 61 jaar. Het geplande aantal van 30 kunstenaars bleek financieel niet haalbaar.

Sonsbeek 2008 is ontstaan vanuit een inhoudelijke vraagstelling.

Een zware overweging bij de keuze was of de kunstenaar in staat of bereid zou zijn om zich door het thema Grandeur tot een belangrijk nieuw kunstwerk te laten inspireren. Het ging er dus niet om een tentoonstelling te maken met het jongste en hipste in het kunstcircuit, maar

om vanuit de kunst nieuwe perspectieven aangereikt te krijgen voor het denken over een actueel vraagstuk: wat houdt het streven naar menselijke grootsheid in?

De kunstenaars was gevraagd in februari 2008 hun concept aan de artistiek directeur voor te leggen zodat ruimte was voor een verdere uitwisseling van gedachten en zicht zou ontstaan op wat de organisatie ongeveer kon verwachten. De meesten hebben zich daar om en nabij aan gehouden. De gesprekken tussen kunstenaar en artistiek directeur waren intensief en konden tot drastische bijstellingen leiden. In één geval is de uitnodiging aan een kunstenaar ingetrokken omdat zijn zeer laat binnengekomen concept naar de mening van de artistiek directeur niet bij het thema paste en de tijd voor een nieuw voorstel ontbrak

Alle kunstenaars hadden zich bereid verklaard mee te doen aan de processie en hun werk, of een deel daarvan zo te construeren dat het gedragen kon worden. In de praktijk bleek dat veel werken toch te groot of te zwaar waren, waardoor vaak maar delen van het werk konden worden getoond en onder de draagbaren wielen moesten worden geplaatst. Enkele kunstenaars hebben speciaal voor de processie een extra werk gemaakt.

3.1 De kunstenaars

De kunstenaars hebben op uitnodiging van Sonsbeek 2008 3x een bezoek gebracht aan Arnhem. De eerste keer in augustus 2007, de tweede keer in februari 2008 en tot slot natuurlijk in de weken van de opbouwperiode, waarbij ook de assistenten aanwezig waren. De bijeenkomsten waren iedere keer zeer geanimeerd. De kunstenaars hielden voor elkaar, bestuur en team presentaties van hun werk waardoor meer inzicht in elkaars oeuvre en de keuzes van de artistiek directeur ontstond, de onderlinge contacten makkelijker werden en zelfs vriendschappen tot stand kwamen.. De eerste bijeenkomst werd gecombineerd met een druk bezochte borrel in de Teerplaats, waarbij sleutelfiguren uit het Arnhemse en nationale culturele veld waren uitgenodigd. Ook wethouder Rita Weeda was aanwezig.

El Anatsui (Ghana, 1944)
Lara Schnitger (NL, 1969)
Rona Pondick (VS, 1952)
Ana Maria Tavares (Brazilië, 1958)
Michel François (België, 1956)
Johan Creten (België, 1963)
Matthew Monahan (VS, 1972)
Willem Boshoff (Zuid-Afrika, 1951)
Yasue Maetake (Japan, 1973)
Joseph Sumégné (Kameroen, 1951)
Fernando Sánchez Castillo (Spanje, 1970)
Jean-Michel Othoniel (Frankrijk, 1964)
Eylem Aladogan (NL, 1975)
Johan Simons (NL, 1946)
Brody Condon (VS, 1974)
Tomas Saraceno (Argentinië, 1973)
Charlie Roberts (VS, 1984)
Thomas Houseago (Groot Brittannië, 1972)
Serge Onnen (Frankrijk, 1965)
Stephen Wilks (Groot Brittannië, 1964)
Alain Séchas (Frankrijk, 1955)
Rini Hurkmans (NL, 1954)
Hans van Houwelingen (NL, 1957)

Nindityo Adipurnomo (Indonesie, 1961)

Mella Jaarsma (NL, 1960)

Marijke van Warmerdam (NL, 1959)

Gerda Steiner & Jörg Lenzlinger (Zwitserland, 1967 & 1964)

Adipurnomo en Jaarsma, een echtpaar maar ieder een onafhankelijk werkend kunstenaar, vormden voor de gelegenheid een kunstenaarsduo.

Het meest ambitieuze project was het *Flying Greenhouse* van Tomas Saraceno. Directie en bestuur vonden het experiment met de reusachtige ballon zo belangwekkend dat Saraceno's produktiebudget werd uitgebreid. Het werk is een hoogtepunt van de tentoonstelling geworden.

Een bijzonder geval vormde de Duitse kunstenaar Gerhard Merz. De tekeningen die hij aanleverde voor een paviljoen in het Sonsbeekpark, stemden niet alleen directie en bestuur nieuwsgierig, maar ook de wethouder voor Ruimtelijke Ontwikkeling, Sander van Bodegraven. De gemeente stelde gelden ter beschikking voor een constructieplan, wat een beraming opleverde van € 1.800 000. Een nieuwe berekening door een geïnteresseerde sponsor, het Bouwfonds, kwam weliswaar 6 ton lager uit, maar ook daar kon niets mee worden aangevangen. Plannen om er een soort overbruggingsproject tussen 2 Sonsbeken van te maken, bleken niet levensvatbaar.

(zie bijlage ...voor meer info over kunstenaars)

3.2 De Opening

Op 13 juni 2008 landde koningin Beatrix per heliocopter voor de Witte Villa waar de ontvangst en de receptie plaats vond. Een grote open tent bood zitplaatsen voor 300 gasten. Na toespraken van burgemeester en artistiek directeur bracht de Guus Tangelder Big Band met zang van Erik Meesie de Song Grandeur ten gehore waarna de koningin de tentoonstelling opende met het doorknippen van een lint. Vanuit de nok van de tent viel een waaier van 28 gekleurde linten (een voor iedere deelnemende kunstenaar) neer op de genodigden, een idee van kunstenaar Lara Schnitger. Burgemeester en artistiek directeur leidden de belangstellende en enthousiaste koningin langs tal van kunstwerken in het Sonsbeek Park. Na afloop volgde een receptie voor tal van genodigden uit de nationale en internationale kunstwereld.

3.3 Park

Sonsbeek 2008 koos nadrukkelijk voor het Sonsbeek Park. Daar kon de tentoonstelling beter worden ervaren als een samenhangend geheel. Ook zou de schoonheid van het park een extra dimensie toe kunnen voegen aan het thema en de kunst. De combinatie bleek een succes. Vele bezoekers kwamen meermalen terug. Ze lieten zich ook niet weerhouden door slechte weersomstandigheden. Vaak werd opgemerkt dat de schoonheid van het park door de kunstwerken nieuwe glans kreeg.

Ook de kunstenaars werden geïnspireerd door het park. Sommigen stemden hun werk erop af. De plaats van de kunstwerken in het park werd door kunstenaar, artistiek directeur en hoofd produktie park in nauw overleg gekozen. Ook parkbeheerder Jeroen Glissenaar werd voortdurend hierbij betrokken, wat deze zeer op prijs stelde en hem er zelfs toe bracht de zorg voor enkele werken op zich te nemen, zoals de boom van Michel François en de 'hut' van Charlie Roberts.

Het grote aantal bezoekers maakte meer informatieverschaffing ter plekke nodig. Via een uitzendbureau ingehuurde senioren liepen in het park rond om informatie te verstrekken, de zgn Kunstengelen.

3.4 Routing

In de binnenstad van Arnhem hebben wekenlang Sonsbeek-banieren gehangen en stonden Sonsbeek-billboards langs uitvalswegen. Bewegwijzering op cruciale punten leidde de bezoekers naar het park.

De route langs de kunstwerken werd vergemakkelijkt door een ontwerp van *Inside/Outside*, het ontwerp bureau van Petra Blaisse: de 'pinpoint', een reusachtige speld met een blauwe knop die in met dik rood koord omwikkelde bomen stak. Het nummer op de knop correspondeerde met het nummer van het kunstwerk zoals dat stond aangegeven in het bezoekersgidsje.

3.5 Beveiliging en vandalisme

Sonsbeek 2008 heeft nauwelijks vandalisme gekend. Een paar maal is het werk van Hans van Houwelingen beschadigd en een keer is een 'vleugel' van het werk van Yasue Maetake afgebroken. In beide gevallen kon de schade snel worden hersteld. Wel werden de pinpoints, mede door de zwakke constructie, regelmatig doelwit van baldadigheid.

Als beveiliging werden s'avonds hekken rondom de kunstwerken geplaatst door her-intreders van Presikhaaf. Ook reed s'avond een professionele beveiliging met honden rond. Een proef waarbij jongeren van het ROC overdag op de fiets rondreden, mislukte door gebrek aan betrokkenheid.

3.6 Rondleidingen

Het enthousiasme voor rondleidingen was groot. Er zijn ruim 200 rondleidingen in het Sonsbeek Park gegeven. De rondleiders kregen vooraf een presentatie van de artistiek directeur en enkele malen werd 'bijgepraat' over de inhoud van het werk en reacties van bezoekers. De coördinator rondleidingen, Angeline Bremer-Cox, had eerder veel ervaring opgedaan bij de Sonsbeek 09 en het Kröller-Müller Museum, wat de organisatie zeer ten goede kwam.

4. Informatieverschaffing

4.1 Catalogus

Doelstelling: de samenhang in de tentoonstelling moest op een bijzondere manier terugkeren in de catalogus. Ook moest het werk van de deelnemende kunstenaars getoond worden als iets wat zich niet beperkte tot de kunsthistorie en het kunstdiscours. In gesprekken tussen Anna Tilroe en *Cornel Bierens* ontstond het idee voor een boek waarin, naast enkele essays over het thema, ieder kunstwerk een brede en rijke kunstzinnige en culturele context zou krijgen door een associatieve reeks afbeeldingen. Onder enorme tijdsdruk heeft een klein team onder leiding van Bierens in 3 maanden een uitzonderlijk boek samengesteld, een beeldverhaal met honderden afbeeldingen van de meest uiteenlopende culturele en artistieke uitingen, met essays van Anna Tilroe, Bas Heijne, Wouter Hillaert en Nanda Jansen. De deadline voor de catalogus lag ver voor de voltooiing en plaatsing van de kunstwerken, een bekend probleem dat deze keer werd ondervangen door een *leporello*. Dit losse boekomslog kon in de enkele dagen tussen de processie en de opening worden gemaakt en toonde, als het werd opgevouwen, zowel de kunstwerken in het park als beelden van de processie. Bij dit alles was de intensieve samenwerking met grafische ontwerper Peter van Klinger en drukker en sponsor Roos & Roos cruciaal.

Na rijp beraad besloot het bestuur dat de catalogus een *co-productie* zou worden van Stichting Sonsbeek Internationaal, drukkerij Roos & Roos en Uitgeverij Thieme Art.

De prijs van de catalogus is bewust laag gehouden: € 24,95. Er zijn rond 5000 exemplaren van verkocht. Na de tentoonstelling is het boek door uitgeverij Thieme Art in binnen- en buitenland gepromoot. Het was in verschillende kunstboekhandels en museumwinkels in Europa en Amerika te koop.

4.2 Bezoekersgidsje

Zeer veel waarde werd gehecht aan goede informatie over kunstwerken en kunstenaars voor de bezoekers. Centraal daarbij was het bezoekersgidsje. Dat moest helder en overzichtelijk zijn en kort maar krachtig informatie geven over de kunstenaar, zijn oeuvre, het kunstwerk in het park en over aan Sonsbeek gelieerde activiteiten. De prijs moest zo laag zijn dat niemand zich bezwaard zou voelen het te kopen. Het boekje is samengesteld door Cornel Bierens en enkele teamleden. De teksten zijn op een paar na geschreven door Anna Tilroe.

Het boekje bleek een hit en is 3 keer herdrukt. Prijs: €2.50

4.3 DVD

De opbouw van processie en tentoonstelling is in opdracht van Sonsbeek 2008 in beeld gebracht door IDTV. De Avro zond de film in 2 delen uit op het programma *Kunstuur*. Dvd, catalogus en het bezoekersgidsje samen leveren een zeer informatief en waardevol document op. De film was enkele malen per dag te zien in het Bezoekerscentrum in het Sonsbeek Park.

4.4 Website

Ontwerpbureau Thonik kreeg de opdracht een website te ontwerpen die helder, overzichtelijk en informatief was. De website werd vanuit de organisatie constant voorzien van nieuws en informatie. Links waren er o.m. met het Larpers-project van kunstenaar Brody Condon, educatieve projecten van Sonsbeek 2008 en met websites van sponsors. Bij de webwinkel kon men de catalogus en andere Sonsbeek-merchandising bestellen. De website was een succes en is ook na de tentoonstelling nog vaak bezocht.

6. Samenwerking met andere partijen

Reeds in een vroeg stadium is met vele partijen in Arnhem contact gezocht om draagvlak voor Sonsbeek 2008 te genereren. Het werven van Gilde-leden voor de Processie betekende immers dat in alle lagen van de bevolking goodwill moest worden gecreëerd en sleutelfiguren gevonden. Ook moest het belang van de Sonsbeek-traditie opnieuw voor het voetlicht worden gebracht. Voor dat doel heeft de artistiek directeur tal van persoonlijke en openbare gesprekken gevoerd, lezingen en interviews gegeven en vele presentaties gehouden in clubs en verenigingen, zoals het CBKG, Het Domein, de AAA en SBH-architecten in Arnhem en de Rotary, Art-table en Close Connection in Amsterdam.

6.1 Musea

-Het *MMKA* toonde tijdens de tentoonstelling werk van 2 aan Sonsbeek deelnemende kunstenaars, Yasue Maetake en Lara Schnitger, en bracht een uitgebreide tentoonstelling over het fenomeen van de Processie in de moderne kunst.

-Het *Historisch Museum Arnhem* bood een overzichtstentoonstelling van de 10 Sonsbeek-edities.

-Het Krölller-Müller Museum exposeerde werk van deelnemer Ana Maria Tavares en toonde van eerdere Sonsbeken aangekochte werken in de beeldentuin.

-Het CBKG richtte in het kader van Sonsbeek een tentoonstelling van Gelderse kunstenaars in.

- In het Openlucht Museum vond een door Sonsbeek 2008 georganiseerde kinderprocessie plaats.
- In ziekenhuis Rijnstaete waren tekeningen van deelnemend kunstenaar Matthew Monahan te zien.
- Een *Kunstroute* is uitgezet langs kunstwerken die door de gemeente in het kader van vorige Sonsbeken zijn aangekocht.
- De gemeente verleende € 50. 000 subsidie aan 10 projecten die aansloten op Sonsbeek 2008.

6.2 Introdans

Een belangrijke samenwerking werd gevonden met *Introdans* in Arnhem. Artistiek manager Educatie, *Adriaan Luteijn*, verzorgde de choreografie van de Processie.

6.3 Muziek

Niet minder belangrijk was de inbreng van componist en dirigent *Guus Tangelder*. Hij componeerde de *Grandeur Song* en verzorgde de muziek voor de Processie. Onder zijn leiding liepen verschillende fanfare- en muziekgezelschappen mee. De *Grandeur Song*, met tekst van Hanz Mirck, is bij verschillende gelegenheden gezongen door *Erik Meesie*, *Vera Westera* en het *Charivari Trio 'Plus'*. De *Grandeur Suite* is gecomponeerd door Bert Lochs en werd uitgevoerd door de *Guus Tangelder Big Band*.
Song en Suite zijn samen op *cd* gezet.

6.4 Bureau Stel

Speciaal voor Sonsbeek richtten enkele kunstenaars in Arnhem, Jan van der Veer en Frank van der Weide, samen met Het Domein en makelaarskantoor Haaxman '*Bureau Stel*' op, dat tijdens de tentoonstelling telkens op zondag een bijzondere lezing verzorgde in de Witte Villa in het Sonsbeek Park. Deze lezingen werden zeer druk bezocht. Toegang gratis.
Sprekers: Tijs Goldschmit, Maarten Doorman, Chris Keulemans, Jos de Mul, Nanda Jansen, Cornel Bierens, Anna Tilroe

6.5 Film

Filmtheater Focus toonde 8 films die aansloten bij het thema van Sonsbeek 2008.

6.6 Projecten

De gemeente Arnhem sponsorde 10 projecten in de stad die aansloten bij Sonsbeek 2008.

7. Slot

Het einde van Sonsbeek 2008 werd gevierd met een symposium en een manifestatie.

7.1 Symposium

Op 21 september 2008, de laatste dag van de tentoonstelling, werd in het *Huis der Provincie* een symposium gehouden, waarbij 4 gerenommeerde sprekers uit verschillende disciplines uitgebreid ingingen op het thema *Grandeur*. Tot slot debatteerden bekende Nederlandse en Vlaamse kunstcritici, kunsthistorici en curatoren over het thema en de tentoonstelling.

Sprekers:

Gijs van Oenen, Erwin Jans, Bram Kempers, Dorien Pessers.

Critici en curatoren:

Rutger Pontzen, Sandra Smallenburg, Paola van der Velde, Ann Demeester, Gijs Frieling, Marga van Mechelen, Jeroen Boomgaard.

Moderator: Harry Starren

Rond de honderd belangstellenden hebben het symposium bijgewoond. De toegang was gratis.

Subsidiegevers: *Fonds BKVB* (hoofdsubsidiegever) en *European Cultural Foundation*.

7.2 Slotmanifestatie

Hoezeer de stad Sonsbeek 2008 in haar hart had gesloten bleek tijdens de slotmanifestatie op 21 september, s' avonds in het Sonsbeek Park. Weer waren bijna alle gildeleden van de partij. Honderden Arnhemmers keken toe hoe duizend gildeleden zich verzamelden bij 'hun' kunstwerk en vervolgens in een fakkeloptocht achter trommelaars aan door het park naar de Witte Villa liepen. Daar werden zij verwelkomd door de muziek van de Guus Tangelder Big Band, waarna toespraken volgden van Anna Tilroe en burgemeester Pauline Krikke. Zakelijk directeur Hans Jongerius overhandigde de Vlag van Compassie, het kunstwerk van Rini Hurkmans, aan de burgemeester. In een spectaculaire laser-show kwamen alle kunstwerken nog een keer in laser-lijnen voorbij, waarna ieder gilde een grote lampion opliet. De 24 lampionnen dreven traag op de wind naar de stad terwijl ze langzaam in de lucht opbranden. Een symbolisch einde van een zeer succesvolle kunstmanifestatie.

Deel IV: ONTVANGST, RESULTAAT

1. Pers

De lokale, nationale en internationale pers is vanuit Sonsbeek 2008 intensief benaderd, zowel in de voorfase als tijdens de tentoonstelling.

De regionale krant *De Gelderlander* raakte, na een sceptische beginfase, zeer positief gestemd over Sonsbeek 2008 en heeft tientallen artikelen gewijd aan de opbouw en uitwerking van Processie en Tentoonstelling. De krant leverde daarmee een belangrijke bijdrage aan de positieve sfeer rondom de tentoonstelling, wat onder meer tot uiting kwam in een door de krant opgericht Lezersgilde.

Sonsbeek 2008 is in *alle grote Nederlandse kranten* besproken, in de meeste gevallen positief. In de nationale en internationale kunstbladen liepen de recensies uiteen van zeer positief tot sceptisch. Daarnaast zijn in tientallen tijdschriften in binnen- en buitenland interviews en korte publikaties verschenen en hebben de lokale en nationale *radio en tv* ruim aandacht aan processie en tentoonstelling besteed. Radio-interviews van de artistiek directeur in o.m. De Avonden en Desmet Live. Tv-optredens bij TV Gelderlander die een 8-delige serie aan Sonsbeek 2008 wijdde, bij Avro's Kunstuur (2 uitzendingen) en bij Nova.

Internationaal heeft de tentoonstelling redelijk veel aandacht getrokken. Het internationale netwerk van de artistiek directeur en haar presentaties tijdens de *Biennale in Venetië*, in de Nederlandse ambassade in *Berlijn* en in Nederlandse cultuurhuizen in *New York* en *Parijs* waren daar zeer behulpzaam bij. Ter gelegenheid van de opening en de persconferentie op 13 juni 2008 zijn een tiental internationale kunstcritici op uitnodiging van Sonsbeek 2008 en met financiële steun van de *Mondriaan Stichting* te gast geweest in Arnhem. Ook tijdens de zomer hebben nog een aanzienlijk aantal persmensen uit binnen- en buitenland de tentoonstelling bezocht.

Opvallend is dat de meeste critici wel de tentoonstelling beschreven maar nauwelijks of niet ingingen op de processie, voor zover zij die hadden bezocht. *Het was duidelijk dat ze met dit sociale aspect van Sonsbeek 2008, en met het succes ervan, geen raad wisten.*

Uitgebreide artikelen verschenen in het buitenland o.m. in *La Repubblica*, *De Standaard*, *(H)art*, *Arts Gazette*, *Art in America*, en op verschillende kunstwebsites zoals *Artkrush*. *Met tal van publicaties in internationale kranten en (kunst)tijdschriften heeft deze Sonsbeek haar oude reputatie opnieuw waargemaakt.*

2. Bezoekers

Volgens een onderzoeksrapport van de Gemeente Arnhem heeft de Processie naar schatting rond de 20 000 bezoekers getrokken, en de Tentoonstelling 115.000 bezoeken. Het aantal bezoekers van buiten Arnhem bedroeg 75 %, het aantal buitenlandse bezoekers 4 %. De gemiddelde waardering was hoog: 7,8 voor de Processie, 7,5 voor de Tentoonstelling. De bezoekers waren voor het merendeel hoog opgeleid en tussen de 40 en 65 jaar. Een ruime meerderheid kwam speciaal naar de tentoonstelling, waaronder een aanzienlijk deel dat zelden of nooit in Arnhem kwam. Ruim de helft van de bezoekers was nooit eerder naar een Sonsbeektentoonstelling geweest en wilde zeker vaker gaan.

De 10^e Sonsbeek is wat bezoekersaantal betreft, de meest succesvolle ooit geweest. Ook de waardering was groot.

3. De stad

De stad heeft algemeen zeer positief op Sonsbeek 2008 gereageerd. Dat is ongetwijfeld voor een belangrijk deel aan de processie te danken waarvan de enthousiaste gildeleden uit alle lagen van de bevolking kwamen. Maar ook de tentoonstelling kreeg, getuige de vele reacties o.m. in de Gelderlander en het onderzoek van de gemeente, een hoge waardering. De Sonsbeek-traditie is weer iets waar Arnhem trots op is.

3.1 Gemeente

Zeer waardevol was de steun van *burgemeester Pauline Krikke* en *wethouder Rita Weeda*. De Enkele malen vonden in het stadhuis de zgn. burgemeesterdiners plaats, met presentaties van de artistiek directeur voor potentiële sponsors of belangrijke relaties. De wethouder was bij tal van belangrijke bijeenkomsten aanwezig. Maar ook het *College en verschillende raadsleden* toonden verschillende malen hun waardering. Sommige raadsleden maakten zelfs, samen met gemeente-ambtenaren, deel uit van het Gilde van de Gemeente Arnhem. De samenwerking met *gemeentelijke diensten* verliep over het algemeen uitstekend. Gezien de complexiteit van de processie is het opmerkelijk dat problemen rondom vergunningen telkens in goede sfeer konden worden opgelost.

3.2 Horeca

Minder positief reageerden verscheidene *horeca-ondernemers* in het Sonsbeek Park. Mogelijk heeft het grote succes van Sonsbeek 2008 hen overvallen. De meesten leken moeite te hebben met het hanteren van de grote aantallen bezoekers, zowel wat betreft bediening als voorziening. Een enkeling wees zelfs iedere vorm van samenwerking met of praktische ondersteuning van de Sonsbeekorganisatie af. Voor de duizenden bezoekers was het problematisch dat op sommige dagen maar op een paar plaatsen in het park een horecavoorziening open was. Zo was de Witte Villa middenin de zomer 3 weken gesloten en sloot het bedrijf na de Slotmanifestatie meteen haar deuren, ondanks honderden mensen 'op de stoep'. Brasserie De Boerderij ging op de zeer drukke zondagen pas s' avonds open. Voor een echt 'gastvrij-Arnhem' moesten bezoekers veelal uitwijken naar de binnenstad.

3.3 Kunstenaars Arnhem

De *kunstenaars* in Arnhem kwamen in grote getale naar presentaties van Anna Tilroe, maar toonden aanvankelijk reserve om een gilde te vormen.. De borrel die speciaal voor hen in de Teerplaats werd gehouden, trok enkele 'activisten' over de streep. Met het argument dat een kunstprocessie waaraan geen kunstenaars zouden deelnemen een aanfluiting zou zijn, wisten zij een van de grootste gildes te vormen: het Gilde van Kunstenaars. Een gebaar van Grandeur, in aanmerking genomen dat deze keer geen enkele Arnhemse kunstenaar aan de Sonsbeek-tentoonstelling deelnam.

3.4 Prijs

Als tastbaar blijk van waardering is in 2008 aan de Stichting Sonsbeek Internationaal de jaarlijkse *Cultuurprijs van Arnhem* toegekend. Tijdens de Arnhemse Uitmarkt werd de prijs, in de vorm van een oorkonde, een geldbedrag van € 2.500 en een ring voor de artistiek directeur, door wethouder Weeda aan Anna Tilroe aangeboden.

DEEL V: AFBOUW

1. Tentoonstelling

Direct na de sluiting van Sonsbeek 2008 werd begonnen met de feitelijke afbouw van de tentoonstelling en het uitvoeren van herstelwerkzaamheden aan de locaties.

Eind augustus waren de voorbereidingen hiervoor al gestart in de vorm van het aantrekken van mensen en het inroosteren van de werkzaamheden. Ook moesten voorzieningen worden getroffen voor de opslag van de kunstwerken in afwachting van transport of verkoop, er moesten hoogwerkers, kranen, shovels, afvalcontainers gehuurd worden. Eerder was al met de kunstenaars overlegd over de bestemming van hun kunstwerken.

Op maandag 22 september werd gestart met de fysieke afbouw en op 2 oktober was vrijwel alles verwijderd. Ook werden de bewegwijzeringsborden, affiches en posters verwijderd.

2. Kunstwerken

Van tevoren was bepaald dat de kunstwerken eigendom zouden blijven van de kunstenaars. Contractueel was vastgelegd dat in geval van verkoop de kunstenaar het bedrag dat aan hem/haar als bijdrage in de productiekosten was verleend, naar rato aan de Stichting zou terug betalen. In de meeste gevallen kwam dat neer op het totale productiebudget van € 30.000. Met een opslag van 10 % als de Stichting zelf bij de verkoop had bemiddeld.

2.1 *Verkopen*

De stad Arnhem heeft 3 kunstwerken aangekocht die een permanente plaats krijgen in het Sonsbeek Park:

Spitting Leaders, van Fernando Sanchez Castillo,

De Bakermat van Johan Creten

Lazy King van Alain Séchas.

De aankoop van de *Lazy King* was niet de keuze van de door de gemeente aangestelde kunstcommissie maar kwam tot stand onder druk vanuit de bevolking, in het bijzonder door een actie van het Lezersgilde.

Het Kröller-Müller Museum heeft *Five Secrets of the Water* van Ana Maria Tavares aangekocht, met als schenking het door het gilde van de Vrienden van Sonsbeek geknoopte net met wenslinten. Ook kreeg het museum, in een ruime oplage, de bij het project horende kaart van de ondergrondse waterstromen in de regio als schenking.

Een houten beeld van Charlie Roberts' *Revelation Skull* is aangekocht door Akzo Nobel Art Foundation

Het Stedelijk Museum in Amsterdam verwierf *The Ornamental Hermit* van Matthew Monahan

Het Singer Museum in Laren koos voor *Tijd* van Johan Simons

2.2 *Schenkeningen*

Stichting Sonsbeek Internationaal heeft 2 kunstwerken aan de gemeente Arnhem geschonken:
1/ *Appearance of a Tree* van Michel François. De 25 jaar oude linde is rechtop in de grond gezet op de plaats waar hij tijdens de tentoonstellingen onder goede verzorging horizontaal op een sokkel heeft gelegen.

2/ *Update* van Hans van Houwelingen, inscripties van beroemde natuurkundigen in het Lorentz-monument, met de bepaling dat het geschenk pas definitief wordt als de gemeente het Lorentz Monument heeft gerestaureerd.

Rini Hurkmans schonk haar Vlag van Compassie aan de gemeente.

3. Ontmanteling organisatie

Na de tentoonstelling volgde al snel de ontmanteling van de organisatie. Een groot deel van de medewerkers was tussentijds al vertrokken omdat met hen tijdelijke arbeidscontracten waren overeengekomen; vanaf 1 november 2008 waren vrijwel alle resterende arbeidscontracten van rechtswege beëindigd, inclusief dat van de artistiek directeur. Om de laatste werkzaamheden af te handelen, waaronder de financiële afwikkelingen, de opslag van inventaris en verhuizing naar een andere lokatie, bleef de general office manager tot 1 december in functie en zakelijk directeur en 2 medewerkers part time tot 1 januari 2009. Het sponsorwervingsbureau ARTsense bleef betrokken met het oog op de financiële verantwoording aan sponsors en subsidiegevers, en de afhandeling van de verkoop van kunstwerken.

Op 1 december was de Teerplaats leeggehaald en vervuld voor een kleine ruimte in het kantoor van de Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling. Met de gemeente werd overlegd over voldoende archief- en opslagruimte, waar de documentatie van de organisatie zou kunnen worden opgeslagen ten behoeve van de organisatoren van de volgende tentoonstelling. De inventaris, waaronder door Ahrend gesponsorde kantoormeubelen, overig meubilair, bedden, linnengoed, servies etc., werd opgeslagen bij Derksen Transport Bedrijf. De volgende Sonsbeekorganisatie hoeft wat dit betreft dus niet nogmaals bij zero te beginnen.

De website blijft in stille vorm gehandhaafd. Met de gemeente wordt overlegd gevoerd over het op bescheiden schaal handhaven van het kantoor zodat het huidige positieve Sonsbeek-gevoel verzorgd kan worden tot de volgende Sonsbeek zich weer aankondigt.

Deel VI: CONCLUSIES

1. Algemeen

Bij de voorbereiding, ontwikkeling en uitvoering van Sonsbeek 10 is meermalen teruggerepen op de ervaringen van Sonsbeek 9, zoals omschreven in het evaluatierapport van 2001. De aanbevelingen zijn waar nodig ter harte genomen. Het blijft betreurenswaardig te moeten constateren dat een aanzienlijk deel van de slechte ervaringen die zowel Sonsbeek 8 als Sonsbeek 9 hebben opgedaan, ook door Sonsbeek 10 worden gedeeld, met name waar het de eerste fase betreft. Het bestuur heeft dan ook gemeend een ingrijpend advies te moeten uitbrengen (zie bijlage)

2. Processie en Tentoonstelling

Sonsbeek 2008 is een zeer succesvolle kunstmanifestatie geworden die de reputatie van de Sonsbeektentoonstellingen nationaal en internationaal een nieuw elan heeft gegeven. Met de Processie is op een originele wijze een brug geslagen tussen de kunst en het publiek, een tentoonstellingstraditie en een stad die deze voort moet dragen. De betrokkenheid van de bevolking van Arnhem heeft tot een unieke historische gebeurtenis geleid die in binnen- en buitenland is opgemerkt. Het thema 'Grandeur' speelde daarbij een belangrijke rol doordat het mensen persoonlijk aansprak en een beroep deed op het beste in ieder. Dit werd als zeer positief ervaren.

De tentoonstelling heeft meer bezoekers getrokken dan ooit en kreeg een hoge waardering. Het Sonsbeek Park als locatie bleek een zeer geslaagde keuze.

3. Organisatie

Het besluit tot een nieuwe Sonsbeektentoonstelling werd genomen in 2005. Toch duurde het tot maart 2007 voordat een bestuur werd geformeerd. De directie was daardoor op essentiële punten vleugellam. Bovendien moest de organisatie vanuit het niets worden opgebouwd. Deze factoren vormden een grote bedreiging voor het organisatorische en financiële welzijn van de manifestatie. Mede om deze reden heeft de Stichting Sonsbeek Internationaal het gemeentebestuur geadviseerd om het continueren van het bureau en het relatienetwerk te bevorderen en de Sonsbeektentoonstellingen om de 4 jaar te organiseren.

4. Relatie met Arnhem

Het concept voor Sonsbeek 2008 kreeg direct een warm onthaal, zowel van bestuurders en politici als van belangrijke partijen in de stad. Van de terughoudendheid waar Arnhemmers om bekend staan, hebben directie en organisatie weinig gemerkt. Met verschillende instellingen en partijen is een vruchtbare samenwerking ontstaan. Ook de gemeentelijke diensten waren cooperatief.

Het werd zeer op prijs gesteld dat de artistiek directeur gedurende bijna de hele periode in Arnhem woonde en zichtbaar en aanspreekbaar was.

5. Financien

.. (in te vullen door zakelijk directeur)

6. Sponsorwerving

(id)

7. Communicatie, Pers en Marketing

Pas in een zeer laat stadium werd een ervaren coordinator Communicatie, Pers en Marketing gevonden. Deze wist met een vrij onervaren team een massieve strategie succesvol uit te voeren. De afdeling is de hele tentoonstellingsperiode door actief gebleven waardoor het publiek voortdurend aan Sonsbeek 2008 werd herinnerd. Nationaal is door de pers veel aandacht aan Sonsbeek besteed. Ook internationaal is de tentoonstelling opgemerkt waarbij sommige commentatoren van een 'revival' spraken. Van de heldere, overzichtelijke website is veel gebruik gemaakt.

8. Bezoekers

De schatting van het aantal bezoekers in het onderzoeksrapport van de Gemeente Arnhem is naar de mening van het bestuur aan de zuinige kant. Zelfs bij regenachtige dagen liepen vele bezoekers in het park. In de weekenden was het park vaak overvol. De bezoekers waren te herkennen aan het bezoekersgidsje dat vaak heel aandachtig werd bestudeerd en *en groupe* becommentarieerd. Ook kinderen bleken door de tentoonstelling zeer aangesproken te worden. Door het door Sonsbeek opgezette educatieve programma hebben honderden schoolkinderen het park bezocht. Jongeren bleken minder geïnteresseerd.

Uit het onderzoek is gebleken dat het publiek proces en tentoonstelling zowel op het gebied van organisatie en informatie als artistiek en inhoudelijk hogelijk heeft gewaardeerd. Ook in dit opzicht laat Sonsbeek 2008 een positieve herinnering na.

9. Bijlagen

1. Resultaten bezoekersonderzoek
2. Omschrijving werk deelnemende kunstenaars
3. De Gilden
4. Educatief programma
5. Activiteiten P.R. en Communicatie
6. Sponsors en subsidiegevers

Verlaglegging Sonsbeek 2008: Grandeur

Evaluatie Project Gilden

September 2008

Cathelijne Bouwkamp en Maaïke Garssen

Deel 1 Uitgangspunten Gilden project

I. Deelproject: korte omschrijving van doel en gewenst resultaat

De Processie van Sonsbeek 2008 is georganiseerd om de kunst in het algemeen en de tentoonstelling in het Sonsbeekpark in het bijzonder dichterbij de mensen te brengen en de stad Arnhem hierbij nadrukkelijk te betrekken. Gedragen door groepen Arnhemmers (draaggilden) maakten de kunstwerken op 8 juni 2008 een tocht door de stad. Hierbij werden zij begeleid door verscheidene Arnhemse muziekcorpsen, die speciaal voor Sonsbeek 2008 gecomponeerde muziekstukken ten gehoor brachten. *“Het moest iets feestelijks worden, maar ook plechtig. Geen carnavelske toestanden, maar wel theatraal en met muziek”*, aldus Anna Tilroe.

Zie Bijlage II Plan van Aanpak

II. Personele bezetting: wie is projectleider en wie zijn de teamleden

- Projectleider: Frans van Eck
- Coördinatoren: Cathelijne Bouwkamp en Maaïke Garssen
- Medewerker: Margot Verbee
- Stagiares: Frederique van Reij en Stefan Busker

- Choreograaf: Adriaan Luteijn
- Assistant Choreograaf: Marieke Kuttschreuter
- Instructeurs: René Akkermans, Cécile Aras, Sjanet van Breda, Layla Broers, Jürgen Brucker, Anna Fransen, Lian Giesen, Soosan Gilson, Aniek Grunder, Rosalinde Hauwert, Steffie van Leth, Peter Löhr, Caroline van Meel, Gerda Menting, Tess van Nerven, Anniek Pacily, Noura Rezgui, Hans Salemink, Lobke van der Sanden, Belinda Schweizer, Liselore Strijdhorst, Tessa van der Zande.
- Assistent-instructeurs: Ruby Dinnessen en Kim Teurlings.

III. Taakomschrijving projectleider en teamleden: taak; budgetverantwoordelijkheid; beslissingsbevoegdheden; afspraken

Projectleider: eind- en budgetverantwoordelijk, faciliterend en organiserend projectleider van de Processie.

Coördinatoren: verantwoordelijk voor de visie, strategie en realisatie van de werving, motivatie, voorlichting en begeleiding van de draaggilden.

Medewerker: ondersteunen van de coördinatoren, uitvoerende werkzaamheden als verwerking aanmeldingen, nabellen potentiële gildeleden, planning oefenavonden en archivering.

Stagiaires: voorbereiden teksten gilden, verzamelen beeldmateriaal, voorbereiden presentaties, bijhouden Processie Logboek.

Choreograaf: creëren, uitvoeren en bijsturen choreografie per gilde in samenspraak met extern coördinator Muziekcorpsen (Guus Tangelder), de kunstenaars en de Sonsbeekorganisatie. Aansturen assistent choreograaf en instructeurs.

Assistant Choreograaf: ondersteunen choreograaf en werven en begeleiden instructeurs.

Instructeurs: instrueren en begeleiden gilden in aanleren en uitvoeren choreografie, leren lopen met kunstwerk. De meeste instructeurs hadden twee gilden onder hun hoede en er waren twee duo's.

Deel 2 Uitvoering Gilden project

I. Behaalde doelstellingen en resultaten: korte beschrijving uitvoering project en behaalde resultaten

Doelstellingen:

- 1) Het creëren van een brug tussen de gildeleden en de kunst (in de vorm van de deelnemende kunstenaars en de kunstwerken voor Sonsbeek 2008).
- 2) Het vinden van voldoende gilden en daarbinnen voldoende gildeleden om de kunstwerken van Sonsbeek 2008 op een goede en veilige manier door de binnenstad van Arnhem te kunnen dragen.
- 3) Het creëren van gemeenschapszin binnen de gilden en binnen het totaal van de gilden.

Resultaten:

- 1) Uit geluiden vanuit de gilden kunnen wij opmaken dat de gildeleden erg enthousiast zijn over de uitnodiging om op deze wijze deel te nemen aan Sonsbeek 2008. Hierbij wordt de aanpak, wijze van benadering en instelling van de Sonsbeek organisatie genoemd. Een groot van de 1.000 gildeleden had geen tot nauwelijks ervaring met beeldende kunst.

- 2) In eerste instantie werd het streefgetal op 60 gildeleden per gilde geschat. Uiteindelijk is dit streefgetal losgelaten en aangepast aan de feitelijke situatie waarin is gekeken naar: A) wat de kunstenaars wilden laten dragen in de processie en B) een bij verschillende gilden achterblijvende groei van het aantal gildeleden. Uiteindelijk hebben ruim 900 gildeleden meegelopen in de Processie. Bij vier kunstwerken is het uiteindelijk niet mogelijk geweest alles te dragen wat was gepland. Een tekort aan gildeleden was hierbij overigens niet altijd de reden. Er was ook een aantal kunstenaars dat niet rekening hield met de richtlijn dat elk gildelid niet meer dan 5 kg zou hoeven te dragen. Een extra moeilijkheid is gebleken dat de draagbaren zwaarder waren dan in eerste instanties was gepland. Dit had als gevolg dat het totaal aan gewicht dat moest worden gedragen hoger kwam te liggen, waardoor ook het minimaal aantal gildeleden dat nodig was dit gewicht te dragen ook groter werd. Drie weken voor de Processie was er een aanmeldingsspurts. Zoals verwacht melden mensen zich voor een dergelijk evenement niet al te vroeg aan, dit kan gezien worden als een natuurlijke spanningsboog. Uiteindelijk had elk gilde, op twee na, op de dag van de processie voldoende gildeleden om de kunstwerken te kunnen dragen.
- 3) Bij een groot deel van de gilden is een gemeenschapsgevoel ontstaan in de korte tijd dat het gilde oefende, beginnende bij de succesvolle bijeenkomst in het Gelredome. Het verloop van de repetities en de sfeer die tijdens het oefenen heerste gaven daar duidelijk blijk van. Na de Processie hebben meerdere gilden aangegeven nog activiteiten te willen verrichten als gilde. Een

ander duidelijk teken dat er saamhorigheid was binnen de gilden is het feit dat gildenleden niet over wilden stappen van een (over)vol gilde naar een gilde dat nog gildeleden nodig had. Ook tussen de gilden is een gevoel van saamhorigheid ontstaan, dit was met name voelbaar in Arnhem in de eerste weken na de Processie, waar gildeleden van verschillende gilden elkaar op straat aanspreken om het over de processie te hebben.

Deze resultaten zijn behaald door de hieronder beschreven uitvoer:

A) Vorming Gilden

Er zijn 24 gilden gevormd.

Zie Bijlage I De Gilden van Sonsbeek 2008

Voor ieder kunstwerk is een gilde gevormd, met als uitzondering het werk van Marijke van Warmerdam en Jean-Michel Othoniel (dit op inhoudelijke gronden).

Zie bijlage III Koppeling Gilden - Kunstenaars

Enkele gilden bestaan uit groepen mensen die reeds vóór Sonsbeek 2008 samen activiteiten verrichten (zoals bijvoorbeeld muziekvereniging), andere Gilden zijn een samenvoeging van reeds bestaande groepen (zoals een muziek- en een carnavalsvereniging samen), ook zijn er Gilden deels uit groepen (zoals bijvoorbeeld een line dance groep die onderdeel is van een gilde), deels uit individuen bestaan, of volledig uit individuen .

Een groot aantal groepen heeft zich spontaan bij de organisatie van Sonsbeek 2008 aangemeld om deel te

nemen aan Sonsbeek 2008 als gilde. Voor een aantal lag het initiatief bij de Sonsbeek 2008 organisatie (voornamelijk vanwege specifieke wensen van de kunstenaar).

In enkele gevallen heeft de Sonsbeek 2008 organisatie groepen benaderd om tekorten aan gildeleden bij specifieke Gilden aan te vullen.

Bij (mogelijk) geïnteresseerde gilden zijn presentaties gegeven over de kunsttentoonstelling, het thema Grandeur en de gilden en de processie.

Belangrijke uitgangspunten bij vorming gilden:

- elke groep en/of individu die betrokken wil zijn, is welkom binnen de gilden (dit vereiste binnen de Sonsbeek 2008 organisatie flexibiliteit en vertrouwen);
- Gilden, zoveel als mogelijk, koppelen met kunstwerken naar aanleiding van inhoudelijk kenmerken. Zodat beiden elkaar kunnen versterken.

B) Contact met de Gilden

Aangezien het vanwege de bezetting van het Gilden team niet mogelijk was om met de individuele gildeleden contact te houden is er voor gekozen per gilde een gildehoofd aan te wijzen die de contactpersoon voor de organisatie was. Dit gildehoofd zorgde ervoor dat de informatie bij de gildeleden terecht kwam. Tevens was het gildehoofd verantwoordelijk voor de werving van gildeleden, waarbij de Sonsbeek organisatie ondersteuning gaf (in de vorm van presentaties, wervingsfolders en mee werven).

Hierbij is tevens in overweging meegenomen dat hierdoor de saamhorigheid binnen het gilde naar verwachting

groter zou zijn, dan als alle individuele gildeleden contact zouden onderhouden met het team Sonsbeek 2008.

Wel is echter gebleken dat in sommige gevallen hierdoor wel sprake was van een informatieachterstand bij gildeleden van enkele gilden.

Zie Bijlage IV Wervingskaart Gildeleden

Belangrijke uitgangspunten bij het contact met de gilden:

- servicegerichte instelling;
- eerlijke en transparante houding t.o.v. de gilden;
- betrokkenheid genereren door betrokkenheid te tonen;
- respect voor Gilden en gildeleden. Ook voor eventuele kritiek en dit positief benaderen, waarbij de wens dat dit voor alle gildeleden die meedoen een positieve ervaring zou worden, altijd de leidraad is geweest;
- binnen de Sonsbeek 2008 organisatie waren de coördinatoren Gilden niet alleen teamleden maar ook woordvoerders van de Gilden.

C) Repetities (op Coberco-terrein)

Om de Gilden op een goede wijze de kunstwerken te laten dragen is een aantal oefenbijeenkomsten gepland. In principe twee per gilden.

Om dit uit te kunnen voeren is de choreograaf Adriaan Luteijn (van Introdans) aangetrokken. Hij heeft per gilde een 'loop choreografie' ontwikkeld.

Als assistentie zijn Marieke Küttschreuter (assistent Adriaan) en ruim twintig instructeurs aangetrokken.

Een ander doel was om door het gezamenlijk oefenen een gevoel van saamhorigheid te creëren.

Na het oefenen werd hiervoor ook een borrel georganiseerd, waardoor mensen samen nog konden napraten.

Het oefenen vond plaats in april en mei op het terrein van de voormalige Coberco fabriek. De gilden oefenden over het algemeen tweemaal voor de Generale repetitie. Per avond waren er meerdere gilden per avond aanwezig. Zij werden begeleid door Tamboers van Monte Reno.

Tijdens de repetities zijn de gilden inhoudelijk en praktisch geïnformeerd. De inhoudelijke informatie werd voornamelijk overgedragen middels presentaties van Anna Tilroe, het aanleveren van teksten over de kunstenaar en zijn werk. Tevens werden bij de oefenavonden inblikexemplaren van boeken over de kunstenaars op een leestafel gepresenteerd eventueel aangevuld met ander beeldmateriaal. In sommige gevallen was de kunstenaar zelf in staat om een introductie van zichzelf en zijn/haar werk te geven.

Tijdens de repetities waren altijd meerdere teamleden van Sonsbeek 2008 aanwezig en altijd één van de twee gilde coördinatoren.

D) De drie grote momenten voor de Gilden

De drie grote momenten voor het Gilden project waren de Grote Gilden Bijeenkomst in het Gelredome, de Generale Repetitie en de Processie.

De grote Gilden Bijeenkomst in het Gelredome

Hierbij waren ongeveer 500 gildeleden aanwezig. De gildeleden werden ontvangen in de Gelrelounge met koffie en thee. Elk Gilde kreeg een bord met daarop de gildenaam, zodat de gildeleden elkaar konden vinden. Tijdens deze avond werd de processie muziek

gepresenteerd door een orkest o.l.v. Guus Tangelder, werd het Grandeur lied gezongen door Erik Mesie, zongen de gildeleden het refrein van het lied o.l.v. Jan Kortie en oefenden zij voor de eerste maal o.l.v. Adriaan Luteijn.

Na dit programma, dat deels plaatsvond op het veld, konden de gildeleden voor een borrel naar de Lounge. Een van de tekenen van het grote succes van deze avond was het grote aantal gildeleden dat hierbij aanwezig was. Deze avond had een open karakter, mensen die twijfelden waren ook welkom. Ook was het een belangrijk moment omdat dit het moment was dat de organisatie moest laten zien hoe professioneel en serieus men was over de Processie.

*Zie Bijlage VIII Officiële Startbijeenkomst
Gelredome*

De Generale Repetitie

Op de dag van de generale kwamen de gilden in drie groepen naar het Coberco terrein om te oefenen. Hierbij waren de muziekgezelschappen ook aanwezig. De gildeleden werden voor de start telkens toegesproken door Anna Tilroe. Er werd geoefend zonder de kunstwerken (wel met de draagbaren). Het overgrote deel van de gildeleden hadden de zwart/witte kleding aan zoals de bedoeling was. Ook waren er een aantal kunstenaars aanwezig. Ondanks het feit dat steeds maar eenderde van het totaal van de gilden aanwezig was, was iedereen onder de indruk van de imposante indruk van de stoet.

De Processie

Zondagochtend verzamelden alle gildeleden zich op het Coberco-terrein. De kunstwerken waren opgesteld bij het startpunt van de Processie. Na koffie en broodjes verzamelden de gilden zich en begaven zij zich naar hun kunstwerk. Na de inspanning van het dragen in hoge

temperaturen was er sprake van een grote ontlading en feeststemming op de Markt.

Zowel het publiek als de dragers zelf waren meer dan enthousiast en onder de indruk van het geheel. Alle grote kranten hebben over de Processie geschreven. Dagen later gonsde de stad nog na en de complimenten stroomden bij Sonsbeek 2008 binnen.

Kortom de Processie van Sonsbeek 2008 is een enorm succes gebleken!

Zie Bijlage VI De Processie 8 juni 2008

Overige activiteiten

Daarnaast waren er nog andere belangrijke activiteiten, zoals:

- Gildehoofdenbijeenkomsten (*Zie Bijlage VII*).
- Deelname aan e-community (per Gilde is er een hyves-pagina).
- Ontmoeting met kunstenaar.
- Brief van de kunstenaar aan zijn/haar Gilde (*Zie bijlage IX*).
- Rondleiding. Veel gilden zijn naast de rondleiding ook los van rondleiding naar het park geweest, als individu (leden van het Sonsbeek Gilde), maar ook als Gilde (zoals het Malburgen Gilde).
- Aanwezigheid bij activiteiten (lezing prof Berends, Hans van Houwelingen, Gilde van Wetenschappers).
- Verplaatsing Witte Kleed Rini Hurkmans.
- Deelname als Gilde aan Uitmarkt 2008, middels voortrekken kar met Lazy King.
- Deelname Iarp events Brody Condon.
- Enkele Gilden hebben de verzorging van het kunstwerk op zich genomen, zoals het

Tuindersgilde die het kunstwerk van Steiner en Lenzlinger iedere dag verzorgen.

- Alle gildeleden hebben de mogelijkheid gekregen om als geschenk een catalogus af te halen. De meesten hebben hier gebruik van gemaakt.
- Slotmanifestatie.

II. Project realisatie wel/niet conform personele bezetting: toelichting

Vanwege het toewerken naar de Processie was binnen het project Gilden sprake van een piekbelasting tussen half maart en begin juni. Hierdoor hebben de coördinatoren een aantal maal bepaalde prioriteiten moeten stellen, waardoor bepaalde werkzaamheden minder aandacht kregen dan zij eigenlijk nodig hadden. Gezien het succes van de Processie en de positieve geluiden vanuit de gilden, kan echter wel geconcludeerd worden dat het hier gaat om relatief kleinere problemen en dat het project in grote lijnen meer dan het beoogde succes heeft behaald.

III. Beschrijving taakuitvoering projectleider en teamleden: taak; besluitvorming

Tot eind januari had Gerda Kalsbeek de functie Projectleider. Na haar wegvallen, nam enkele weken later Frans van Eck deze functie over.

Zowel onder Gerda Kalsbeek als onder Frans van Eck hebben de twee coördinatoren Gilden altijd zeer zelfstandig gewerkt en beslissingen genomen.

Over praktische zaken werd overleg gevoerd met Frans van Eck en/of andere teamleden.

Bij inhoudelijke zaken werd overleg gevoerd met Anna Tilroe.

Bij het aantreden van Frans van Eck, is hij (vanwege de werkbelasting van het gilde team) budgethouder van de Gilden geworden.

Deel 3 Analyse en evaluatie Gilden project

evaluatie doelstelling m.b.t. behaalde resultaten en aanbevelingen

I. Doelstellingen en resultaten

Het Gilde project is een intensief en groots project gebleken, waarvan bij aanvang de exacte omvang niet bekend was.

Na de afsluiting van Sonsbeek 2008 kan in ieder geval worden geconcludeerd dat het ook een groot succes is gebleken. Het concept bleek inderdaad krachtig genoeg om bijna 1.000 Arnhemmers in Gilden de kunstwerken van Sonsbeek 2008 te dragen. En zorgde tevens voor ongeveer 30.000 toeschouwers.

Maar de betrokkenheid van veel gildeleden hield niet op bij de Processie en het dragen van de kunstwerken. Veel gildeleden hebben kunstenaars geholpen bij het maken van het kunstwerk en/of het onderhouden daarvan. Het feit dat de meeste gilden vervolgens gebruik hebben gemaakt van het aanbod om een rondleiding te volgen

spreekt voor zich. De grote betrokkenheid van de Arnhemmers bij Sonsbeek 2008 is een feit.

Er kan dus geconcludeerd worden dat de doelstellingen gehaald zijn.

Hieronder zal per onderdeel een korte evaluatie en advies worden gegeven.

II. Personele bezetting

De bezetting van het Gilden team bleek voor de grootte van het project minimaal. Omdat uiteindelijk het doel is bereikt kan wel worden geconcludeerd dat het voldoende is geweest.

Als enige kanttekening kan hierbij geplaatst worden dat bijvoorbeeld het inhoudelijke gedeelte door gebrek aan mankracht minder uit de verf is gekomen dan gepland.

III. Taakverdeling en taakuitvoering

Over het algemeen liep de taakverdeling en uitvoering naar behoren.

Echter is wel gebleken dat door de structuur van de organisatie enkele leemtes vielen: bijvoorbeeld de coördinatie van de muziekgezelschappen (was extern en had beter intern kunnen plaatsvinden), informatie en coördinatie omtrent de draagbaren (op dit gebied is een flinke verbetering te maken) en feitelijke en up-to-date informatie over de te dragen kunstwerken.

Door de zware werkbelasting bij Bureau Artistiek ontstonden hierbij af en toe situaties waarbij werkzaamheden bij het Gilden project niet of pas later konden worden uitgevoerd.

Bewaken tijdslijn ivm besluitvorming andere onderdelen van Sonsbeek 2008 bleek af en toe belemmerend te werken

IV Analyse van verschillende activiteiten

A) Vorming gilden

Om nog succesvoller te kunnen zijn: eerder beginnen met werven van gilden en vormen. Waarbij wel rekening gehouden moet worden met de spanningsboog van de gildeleden (als te vroeg wordt gestart met werven, haken uiteindelijk meer mensen af) en het feit dat de te dragen kunstwerken onbekend zijn en hiermee dus ook het aantal benodigde dragers.

Bij gilden ook buiten de gangbare paden denken. Hierin mag meer ambitie en tijd. Hiervoor was te weinig mankracht en tijd.

Communicatiemiddelen kunnen hier intensiever op worden ingezet.

Tevens zou het wenselijk zijn, te zorgen voor meer duidelijkheid voordat gestart wordt met het vormen van gilden (het was tot maart nog niet zeker of bepaalde kunstenaars wel of niet mee zouden doen, laat staan wat het kunstwerk zou zijn dat zij zouden gaan maken

B) Contact met de Gilden

Het contact met de gilden liep uitstekend. Met een paar uitzonderingen daargelaten liep de structuur met de gildehoofden goed. De gildehoofden en gildeleden geven

als feedback dat zij het contact met de coördinatoren als zeer prettig en positief hebben ervaren. Zij hebben het gevoel dat tijd voor hun wordt genomen en dat zij serieus worden genomen. Ook waardeerden zij het feit dat Anna Tilroe meerdere presentaties gaf over Sonsbeek 2008, het thema en de kunstwerken.

C) Repetities

Vanaf april oefenen in de Cobercofabriek. Één keer in april en één keer in mei. Per avond oefenden drie tot vijf gilden tegelijk. Waar mogelijk in aanwezigheid van de kunstenaars. Tijdens de oefenbijeenkomsten werd er informatie gegeven over de betreffende kunstenaars en kunstwerken (presentatie en schriftelijk). Er waren tamboers die het ritme aangaven. Na afloop van de oefensessies was er gelegenheid om samen na te praten en wat te drinken (zie bijlage oefenschema). De repetities vonden plaats in aanwezigheid van: Coördinatoren, Projectleider, Anna Tilroe, Choreograaf, Instructeurs, overige teamleden en er was een beheerder (openen/sluiten, koffie/thee etc). Hierdoor waren de avonden goed georganiseerd en was de sfeer goed.

De muziek in de vorm van tamboers was tijdens de eerste repetities nog niet aanwezig. Muziek bleek echter noodzakelijk. Het advies is dus de tamboers in vroeger stadium al te betrekken.

Bij het oefenen van bepaalde gilden werkte gebrek aan informatie over het te dragen kunstwerk belemmerend. Advies is dan ook te zorgen voor specifiekere en kloppende informatie over de afzonderlijke kunstwerken

Wat essentieel is gebleken voor het creëren van saamhorigheid en betrokkenheid is het investeren in

goede verstandhouding, zichtbaarheid, toegankelijkheid en gastvrijheid. Daarop kan niet worden ingeboet.

De repetities hebben een belangrijke rol gespeeld bij het creëren van cohesie binnen de gilden en tussen de gilden. De lichamelijke inspanning en de moeilijkheden van het oefenen hebben de rol gespeeld waarva de organisatie van Sonsbeek 2008 van te voren ook gedacht had dat het die zou spelen.

D) Grote Gilde Bijeenkomst

Deze bijeenkomst was voor alle gildeleden (en twijfelaars of geïnteresseerden) georganiseerd in het Gelredome. Op die avond ging de Sonsbeekmuziek in première en werd de Sonsbeeksong gezamenlijk ingestudeerd. Tevens werd voor de eerste keer onder begeleiding van Adriaan Luteijn geoefend.

Deze bijeenkomst was een groot succes. Ongeveer 500 gildeleden waren aanwezig en belangrijker, al deze gildeleden waren laaiend enthousiast nadat het programma was afgelopen.

Voor de organisatie van Sonsbeek 2008 was het een belangrijk moment. Zo kon deze laten zien hoe professioneel zij tewerk ging en dat een groots project ook groots werd aangepakt en ingezet.

Tevens had deze avond een aanzwengelende werking voor de werving van gildeleden, die ook direct merkbaar was door de toename van aanmeldingen. Mede door de media aandacht, maar nog meer door de enthousiaste verhalen die in de stad de ronde deden.

E) Generale Repetitie

Tijdens de Generale Repetitie werd geoefend in 3 groepen van 8 gilden in combinatie met de muziekgezelschappen.

Op deze dag werd duidelijk dat de muziek een zwakke schakel was. Het strekt tot aanbeveling om de muziekgezelschappen in een eerder stadium te betrekken en intern te coördineren. Tevens zou het goed zijn de muziekgezelschappen te betrekken bij het (inhoudelijke) programma. Doordat de coördinatie van de muziekgezelschappen geheel was uitbesteed was er geen controle mogelijk voor de Sonsbeek organisatie. Tijdens de Generale repetitie bleek dat deze controle wel was gewenst.

Ook bleek dat het zeer nuttig was geweest als de kunstenaars aanwezig waren geweest bij de Generale Repetitie.

Er was één minpunt tijdens de Generale repetitie en dat waren de sanitaire voorzieningen (toiletten). Door de grote rijen wachtenden werd de voortgang van het repeteren gehinderd in zijn voortgang.

Niet alleen voor de organisatie maar ook voor de gilden was de Generale repetitie een belangrijk moment. Na weken oefenen zagen zij hoe groots de Processie zou worden. Velen gaven die dag aan dat zij toen pas realiseerden hoe indrukwekkend het voor het publiek zou worden.

F) De Processie

Bijna 1000 Arnhemmers droegen werk (of een deel ervan) van 24 kunstenaars door de binnenstad van Arnhem in een route van 1,5 kilometer.

Aanbevelingen:

1. Bij goed weer veel zorg voor goede watervoorzieningen.
2. Voor aanvang exact weten vooraf wat er gedragen gaat worden. Voorkom verrassingen ter plekke.
3. Investeren in gevoel van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid (we moeten dit samen uitvinden, vragen om feedback, beroep doen op flexibiliteit,

G) Overige activiteiten

Gildenhoofdenbijeenkomsten

In februari en maart werden alle vertegenwoordigers van de gilden uitgenodigd om kennis te maken met elkaar en de Sonsbeek 2008 organisatie. Tevens werd de stand van zaken besproken en was er voor de gilden de mogelijkheid succesfactoren (met name m.b.t. de werving van Gildeleden) te delen. De Sonsbeek 2008 organisatie maakte van deze bijeenkomsten gebruik door informatie te geven en planning en aanpak uiteen te zetten. Tevens werd de laatste bijeenkomst gebruikt om informatie over kunstenaars geven en de koppeling van gilde/kunstenaar bekend te maken.

Er werd ruim tijd genomen om vragen te beantwoorden en de gildemappen (informatiemappen voor de gildehoofden) en gildewerfkaarten werden uitgedeeld. Tevens was er tijd voor een hyves-instructie.

Deze bijeenkomsten bleken zeer nuttig en effectief vanwege de volgende redenen:

- goed om elkaar te ontmoeten en de manier van werven met elkaar te bespreken. Wat werkt wel en wat niet.

- mogelijkheid kennismaking met Anna Tilroe, de Coördinatoren, de Teerplaats ('kijkje in de keuken') en het concept voor de tentoonstelling.
- gastvrijheid en toegankelijkheid waren sleutelwoorden.
- afstemmen verwachtingen en verantwoordelijkheden
- kruisbestuiving tussen gilden in oprichting laten plaatsvinden

Deelname e-community

Om het contact tussen de gildeleden en de gilden onderling mogelijk te maken, zijn er hyves-pagina's voor elk gilde aangemaakt. Enkele gilden hebben hier gebruik van gemaakt. Het aanbieden en de instructie alleen bleken echter niet voldoende om hier een levendige e-community van te maken.

Mocht er voor gekozen worden dit te herhalen, dan moet hier eerder mee worden gestart en moet er met meer middelen en mankracht op worden ingezet.

Ontmoeting kunstenaar

De ontmoeting met de kunstenaar werd door de gilden erg gewaardeerd. Het karakter van de ontmoetingen verschillende echter sterk. Het strekt tot de aanbeveling kunstenaars beter in te lichten over de rol van de gilden. De betrokkenheid van de kunstenaar heeft effect op gilden maar het gilde kan ook effect hebben op het kunstwerk van de kunstenaar. Veel kunstenaars gaven later aan pas na de Processie in te zien hoe belangrijk de gilden waren en hoe mooi een synergie van gilde en kunstwerk was.

Rondleidingen

Alle gilden kregen een rondleiding aangeboden en elk gildelid een catalogus. Het uitgangspunt hierbij was dat als je een brug wilt slaan tussen kunst en publiek je goede

en heldere informatie over de kunst ook moet aanbieden. Rondleiding en catalogus werden uitermate gewaardeerd.

H) Overige algemene aanbevelingen

Inzetten van communicatie in lokale media bij werving gildeleden is belangrijk. Hier kunnen slagen worden gemaakt.

Bij externe communicatie (zoals media) is het goed de coördinatoren in te zetten voor het verstrekken van informatie over de gilden.

Het strekt tot de aanbeveling om onderzoek te doen onder de gildeleden naar hun ervaring als gildelid. Pas dan kan gezien worden wat het werkelijke effect is. En of herhaling van een dergelijk evenement wenselijk is en op welke wijze.

Bijlage 3

De Gilden

Uitgangspunten Gilden project

“Het moet iets feestelijks worden, maar ook plechtig. Geen carnavelske toestanden, maar wel teatraal en met muziek”, (Anna Tilroe)

De Processie van Sonsbeek 2008 is georganiseerd om de kunst in het algemeen en de tentoonstelling in park Sonsbeek in het bijzonder dichterbij de mensen te brengen en de stad Arnhem hierbij nadrukkelijk te betrekken. Gedragen door groepen Arnhemmers (draaggilden) maakten de kunstwerken op 8 juni 2008 een tocht door de stad. Zij werden begeleid door verscheidene Arnhemse muziekcorpsen, die speciaal voor Sonsbeek 2008 gecomponeerde muziekstukken ten gehoor brachten.

Doelstelling en Resultaten Gilden project

Doelstellingen:

- 1) Een brug slaan tussen kunst en publiek, de tentoonstelling en de stad Arnhem
- 2) Het vormen van groepen mensen, de ‘gilden’, die de kunstwerken door de binnenstad willen dragen
- 3) Het creëren van gemeenschapszin binnen de gilden en binnen het totaal van de gilden.

Resultaten:

De gildeleden waren erg enthousiast over de uitnodiging om op deze wijze deel te nemen aan Sonsbeek 2008. Bij een groot deel van de gilden is een gemeenschapsgevoel ontstaan in de korte tijd dat het gilde oefende. Het verloop van de repetities en de sfeer die tijdens het oefenen heerste, gaven daar duidelijk blijk van. Na de Processie hebben meerdere gilden aangegeven nog activiteiten te willen verrichten als gilde. Ook is een gevoel van saamhorigheid ontstaan. Dit was met name voelbaar in Arnhem in de eerste weken na de Processie, waar gildeleden van verschillende gilden elkaar op straat aanspraken om het over de processie te hebben. De aanpak, wijze van benadering en instelling van de Sonsbeek organisatie werd geprezen..

Een groot deel van de 1.000 gildeleden had geen tot nauwelijks ervaring met beeldende kunst.

Uitvoering:

A) Vorming Gilden

Voor ieder kunstwerk is een gilde gevormd, met als uitzondering het werk van Marijke van Warmerdam en Jean-Michel Othoniel (dit op inhoudelijke gronden). Totaal: 24 gilden. Enkele gilden bestonden uit groepen mensen die reeds vóór Sonsbeek 2008 samen activiteiten verrichtten (zoals Vrienden van Sonsbeek of de Rotary). Andere Gilden waren een samenvoeging van reeds bestaande groepen (zoals de Islamitische Gemeenschap en de Katholieke Parochie samen). Ook bestonden

Gilden deels uit groepen (een line dance groep bijv. als onderdeel van een gilde of volledig uit individuen (de lezers van de Gelderlander en de Openbare Bibliotheek).. Een groot aantal groepen heeft zich spontaan bij de organisatie van Sonsbeek 2008 aangemeld om deel te nemen aan Sonsbeek 2008 als gilde. Voor een aantal lag het initiatief bij de Sonsbeek 2008 organisatie of werd een specifieke wens van de kunstenaar nagestreefd.

Deelname e-community

Om het contact tussen de gildeleden en de gilden onderling mogelijk te maken, zijn er hyves-pagina's voor elk gilde aangemaakt. Enkele gilden hebben hier gebruik van gemaakt. Het aanbieden en de instructie alleen bleken echter niet voldoende om hier een levendige e-community van te maken.

Ontmoeting kunstenaar

De ontmoeting met de kunstenaar werd door de gilden erg gewaardeerd. Betrokkenheid van de kunstenaar heeft effect op gilden maar het gilde kan ook effect hebben op het kunstwerk van de kunstenaar. Veel kunstenaars gaven later aan pas na de Processie in te zien hoe belangrijk de gilden waren en hoe mooi een synergie van gilde en kunstwerk was.

B) Contact met de Gilden

Per gilde werd een gildehoofd gekozen die de contactpersoon voor de organisatie was. Dit gildehoofd zorgde ervoor dat de informatie bij de gildeleden terechtkwam. Tevens was het gildehoofd verantwoordelijk voor de werving van gildeleden, waarbij de Sonsbeek organisatie ondersteuning gaf.

C) Repetities

De grote Gilden Bijeenkomst in het Gelredome

Hierbij waren ongeveer 500 gildeleden aanwezig. De gildeleden werden ontvangen in de Gelrelounge met koffie en thee. Elk Gilde kreeg een bord met daarop de gildenaam, zodat de gildeleden elkaar konden vinden. Tijdens deze avond werd de processie muziek gepresenteerd door een orkest o.l.v. Guus Tangelder, werd het Grandeur lied gezongen door Erik Mesie, zongen de gildeleden het refrein van het lied o.l.v. Jan Kortie en oefenden zij voor de eerste maal o.l.v. Adriaan Luteijn. Na afloop was gezorgd voor een borrel in de Lounge.

De Generale Repetitie

Op de dag van de generale kwamen de gilden in drie groepen naar het Coberco terrein om te oefenen. Hierbij waren de muziekgezelschappen ook aanwezig. De gildeleden werden voor de start telkens toegesproken door Anna Tilroe. Er werd geoefend met de draagbaren zonder de kunstwerken. Het overgrote deel van de gildeleden droeg al de voorgeschreven zwart/witte kleding. Ook waren sommige kunstenaars aanwezig. Iedereen was onder de indruk van de uitstraling van de stoet.

D) De Processie

Op zondagochtend 13 juni verzamelden alle gildeleden zich op het Coberco-terrein. De kunstwerken waren opgesteld bij het startpunt van de Processie. Na koffie en broodjes verzamelden de gilden zich en begaven zij zich naar hun kunstwerk. Na de inspanning van het dragen in hoge temperaturen was er sprake van een grote ontlasting en feeststemming op de Markt.

Zowel het publiek als de dragers zelf waren meer dan enthousiast en onder de indruk van het geheel. Alle grote kranten hebben over de Processie geschreven. Dagen later gonsde de stad nog na en de complimenten stroomden bij Sonsbeek 2008 binnen.

Evaluatie Gilden project

I. Personele bezetting

Voor het doel gildeleden te betrekken bij Sonsbeek 2008 is de bezetting voldoende geweest. Het inhoudelijke gedeelte (informatieverstrekking kunst en kunstenaar) is door gebrek aan mankracht minder uit de verf gekomen dan gepland.

II Taakverdeling en taakuitvoering

Over het algemeen liep taakverdeling en uitvoering naar behoren. Wel bleek dat de organisatie een aantal aspecten niet had voorzien. De externe partij die bijvoorbeeld belast was met het maken van de draabaren gaf pas op een laat moment aan dat de draagbaren vrij zwaar zouden zijn. Hierdoor bleken meer gildeleden nodig per gilde dan was voorzien. Ook de coordinatie van de muziekgezelschappen verliep niet vlekkeloos. Het bewaken van de tijdslijn ivm besluitvorming andere onderdelen van Sonsbeek 2008 bleek af en toe vertragend te werken.

III Analyse van verschillende activiteiten

A) Vorming gilden

Om nog succesvoller te kunnen zijn: eerder beginnen met werven van gilden en vormen. Waarbij wel rekening gehouden moet worden met de spanningsboog van de gildeleden (als te vroeg wordt gestart met werven, haken uiteindelijk meer mensen af) en het feit dat de te dragen kunstwerken onbekend zijn en hiermee dus ook het aantal benodigde dragers

B) Contact met de Gilden

Het contact met de gilden liep uitstekend. De gildehoofden en gildeleden geven aan dat zij het contact met de organisatie als zeer prettig en positief hebben ervaren. Ook waardeerden zij het feit dat Anna Tilroe meerdere presentaties gaf over Sonsbeek 2008, het thema en de kunstwerken.

C) Repetities

De repetities hebben een belangrijke rol gespeeld bij het creëren van cohesie binnen de gilden en tussen de gilden.

D) Grote Gilde Bijeenkomst

Voor de organisatie van Sonsbeek 2008 was het een belangrijk moment. Ze kon laten zien hoe professioneel zij tewerk ging en dat een groots project ook groots werd

aangepakt. Dat creëerde vertrouwen. Het succes van de avond had een aanzwengelende werking voor de werving van gildeleden. Mede door de media aandacht, maar nog meer door de enthousiaste verhalen die in de stad de ronde deden, nam het aantal aanmeldingen snel toe.

E) Generale Repetitie

Na weken oefenen zagen de gildeleden hoe groots de Processie zou worden. Velen gaven aan dat zij zich toen pas realiseerden hoe indrukwekkend het voor het publiek zou worden.

Achteraf bleek dat de aanwezigheid van de kunstenaars bij de Generale Repetitie zeer wenselijk zou zijn geweest. De meeste kunstenaars kwamen net voor de processie aan in Nederland en wilden nog een stem hebben in hoe het kunstwerk gedragen moest worden en hoe de gildeleden zouden moeten lopen, wat op moeilijkheden stuitte.

F) De Processie

Bijna 1000 Arnhemmers droegen het kunstwerk (of een deel ervan) van 24 kunstenaars door de binnenstad van Arnhem in een route van 1,5 kilometer. Het was een zeer indrukwekkende gebeurtenis mede door de enorme toewijding waarmee de gildeleden de kunstwerken droegen. De choreografie waarbij ieder gilde een aparte ritmische pas was toegedacht, onderstreepte het eigen karakter van ieder gilde en gaf een grote levendigheid aan de stoet. Alle gildeleden waren in zwart en wit gekleed, op de gildehoofden na. Die droegen zwarte kleding met daarover heen een hand beschilderde sjerp. Ieder van hen droeg het symbool van de gilden, een bijzondere hoed, de Chapeau genaamd, op de arm. Voorop liep telkens iemand met een bord waarop de naam en samenstelling van het gilde stond. Het publiek reageerde enthousiast. Overal werd geklapt, tal van mensen waren ontroerd.

Conclusie

Het Gilde project is een intensief en groots project gebleken, waarvan bij aanvang de exacte omvang niet bekend was.

Na de afsluiting van Sonsbeek 2008 kan worden geconcludeerd dat het een groot succes is geworden. Het concept bleek krachtig genoeg om bijna 1.000 Arnhemmers in Gilden de kunstwerken van Sonsbeek 2008 te dragen.

De betrokkenheid van veel gildeleden hield niet op bij de Processie en het dragen van de kunstwerken. Veel gildeleden hebben kunstenaars geholpen bij het maken van het kunstwerk en/of het onderhouden daarvan. Het feit dat de meeste gilden vervolgens gebruik hebben gemaakt van het aanbod om een rondleiding te volgen spreekt voor zich. De grote betrokkenheid van de Arnhemmers bij Sonsbeek 2008 is een feit.

Verslag afdeling Communicatie en Marketing Sonsbeek 2008: Grandeur

De verslaglegging en verantwoording van de communicatie - en marketingactiviteiten bestaat uit een integraal verslag op hoofdlijnen en verslagen van afgeleide uitvoeringsplannen, zoals hierna omschreven. In de bijlagen zijn tevens opgenomen de strategische plannen, die de basis vormen voor de uitvoering: het (corporate) strategisch communicatie -en marketingplan; de daarvan afgeleide middelen, media, pers - en evenementenplannen en het informatie/bezoekerscentrum. Zowel het strategisch corporate beleid als de concrete uitvoeringsplannen zijn onder goedkeuring van directie en bestuur van de Stichting Sonsbeek Internationaal uitgevoerd. Voorts is in bijlagen opgenomen specifieke informatie die geen verantwoording beogen, maar uitsluitend tot doel heeft de organisatie van volgende Sonsbeektentoonstellingen van dienst te zijn. Het was nadrukkelijk de bedoeling dat het communicatie- en marketingbeleid op strategisch, tactisch en uitvoerend niveau gekenmerkt zou zijn door professionele kwaliteit.

Project Sonsbeek 2008: Grandeur

Doel:

1. Het organiseren en het onder haar verantwoordelijkheid ten uitvoer brengen van een internationale beeldtentoonstelling in en rondom Park Sonsbeek te Arnhem en de stad Arnhem en, als bijzonder extra evenement, een processie van de te exposeren kunstwerken door inwoners van Arnhem.
2. Het verrichten van alle (deel) werkzaamheden die met het vorenstaande in de ruimste zin verband houden of daartoe bevorderlijk zijn.

Communicatie en marketing

Deel 1: uitgangspunten

I. Doel en gewenst resultaat

* Doel communicatiestrategie: grote aandacht genereren voor Sonsbeek2008 als spraakmakende, eigenzinnige beeldtentoonstelling van een internationaal hoog niveau bij een breed samengesteld publiek in binnen - en buitenland; positieve waardering bij specifiek in kunst en cultuur geïnteresseerde bezoekers voor concept en tentoonstelling; bevestiging van de bijzondere plaats van Sonsbeek2008 in en voor de bewoners van de stad Arnhem, de regio en Nederland, ook ten behoeve van toekomstige positionering.

* Doel marketingstrategie: positionering toonaangevende internationale beeldtentoonstelling; versterking Arnhem cultuurstad en lokale, regionale, nationale betekenis Sonsbeek; eigenzinnige deelnemer aan hedendaags kunst- en cultuurdebat; platform voor samenwerking, uitwisseling en verbondenheid

* Doel marktwerkingsstrategie: werven en binden van verschillende doelgroepen met verschillende doelen (lokaal, nationaal, internationaal); assertieve marketingcommunicatie met uitgekende 'buying points'; stimuleren draagvlak via persoonlijke communicatie en massacommunicatie; concrete, gewenste en meetbare resultaten (aantal bezoekers; waardering; deelname processie etc) Ten aanzien van het aantal bezoekers is als uitgangspunt gekozen er van te voren niet publiekelijk over te speculeren, maar wel in te zetten op hoge aantallen tussen 60.000 en 80.000 bezoekers. Voor de processie op 8 juni was het niet in te schatten, maar verwacht

werd dat de 1000 gildenleden die de kunstwerken zouden dragen wel familie en vrienden zouden uitnodigen en er in ieder geval op 20.000 kijkers werd gerekend. Deze vorm van deze processie was geheel nieuw en verwacht werd dat de communicatie inspanningen vooral gericht zouden moeten worden op informeren en de nieuwsgierigheid prikkelen.

De vormgeving van het concept van Anna Tilroe in processie en kunstwerken, gekoppeld aan de ambitie de 10^e editie niet het einde maar het begin van een nieuwe reeks te laten zijn, rechtvaardigen de hoge verwachting.

II. Personele bezetting

Uitgangspunt voor de samenstelling van het communicatie- en marketingteam was de individuele verantwoordelijkheid van ieder teamlid voor zowel het individuele takenpakket als het welslagen van het gehele project. Het team bestond uit:

Hoofd Communicatie en marketing: Julienne Straatman (drie dagen per week)

Coördinatie uitvoering/begeleiding media- en middelenplan: Nienke van Beers (vier dagen per week)

Website beheer/redactie en persvoorlichting: Meike Verhagen (full time)

Locatiemanager informatie/bezoekerscentrum: Eva Villanueva (full time)

Assistentie: Marieke de Jong (drie dagen per week)

III. Taakomschrijving projectleider en teamleden: taak; budgetverantwoordelijkheid; beslissingsbevoegdheden; afspraken

Het Hoofd was verantwoordelijk voor de strategieontwikkeling en de uitvoering en bewaking ervan. Tevens was zij adviseur voor directie en bestuur. Daarnaast was zij verantwoordelijk voor het functioneren van het team, coach en het eerste aanspreekpunt voor het team namens directie en bestuur. Het hoofd was verantwoordelijk voor het budget en de daaraan gekoppelde beslissingsbevoegdheden. De teamleden waren verantwoordelijk voor de uitvoering van de aan hen toevertrouwde takenpakketten en geormerkte budgetten. Daarnaast leverde het team zelfstandig diensten aan collega-teams en directie. Het takenpakket van het hoofd werd gedurende het traject uitgebreid met de organisatie van de officiële opening met H.M. Koningin Beatrix en promotieactiviteiten in het buitenland. Het team had nadrukkelijk de wens als team te opereren op basis van heldere afspraken over taken en bevoegdheden.

IV. Budget: begroting, werkbudget, geormerkte onderdelen budget

Het budget voor Communicatie en marketing was lang voor het aantreden van hoofd en team vastgesteld op basis van algemene aannames en algemeen omschreven onderdelen als huisstijl, persberichten/conferenties, affiches en folders, adverteren, fotografie, website, ontwerp sponsorboekje en sponsorbord in park. Het werkelijke werkbudget bedroeg 250.000 euro minus gelden die in het traject voor het aantreden van dit team aan communicatie waren besteed.

De communicatiestrategie was er daarom op gericht zoveel mogelijk vrije publiciteit te genereren en de communicatie- en marketingmiddelen te bestemmen voor de meest elementaire acties. Daarnaast is gezocht naar samenwerking met externe partners in de vorm van acties, die grote exposuremogelijkheden konden koppelen aan lage kosten.

Gedurende het traject is het budget verhoogd met 25.000 om de dvd over de 'making of' van de Processie te financieren, nadat pogingen om sponsoren te vinden niet

waren gelukt. Voor de officiële opening van de tentoonstelling was een budget van 50.000 euro beschikbaar uit de begroting van Sonsbeek2008. Voor de productie van de merchandise en de inrichting van het infocentrum stelde het bestuur afzonderlijke budgetten ter beschikking. (zie voor de specifieke budgetten de deelverslagen)

Deel 2: uitvoering communicatie – en marketingproject

I. Behaalde doelstellingen en resultaten

In het algemeen kan worden gesteld dat de doelstellingen en de gewenste resultaten ruimschoots zijn gehaald. Zowel ten aanzien van de concrete bezoekersaantallen (meer dan 110.000) als ten aanzien van media aandacht en (nationale en internationale) waardering heeft de strategie van persoonlijke aandacht gekoppeld aan massacommunicatie, de ambassadeursrol van directie, bestuur en alle teamleden en de assertieve en professionele wijze zoveel mogelijk vrije publiciteit te vergaren, gewerkt. Daarnaast heeft de investering in lokale samenwerkingsverbanden en dienstverlening aan lokale en regionale media in zeer hoge mate bijgedragen aan de bekendheid met en de waardering voor processie en tentoonstelling. De processie heeft meer dan 30.000 kijkers/bezoekers getrokken, waarvan (zie onderzoek gemeente Arnhem) een interessant deel van buiten Arnhem speciaal voor de processie kwam. De processie tenslotte heeft als hefboom gewerkt voor nauwe banden met de stad en Sonsbeek2008 nationale en internationale bekendheid gegeven. De maandenlange communicatieve inspanningen die aan de processie vooraf gingen hebben door het succes van de processie zelf een enorme spin off gekregen en gedurende de gehele tentoonstellingsperiode nadrukkelijk onderwerp van gesprek gebleven. De uitzendingen van de AVRO van de documentaire over ontstaan en realisatie van de processie, de uitzendingen van Omroep Gelderland en de dvd die op de markt kwam, hebben extra stimulerend gewerkt.

De passie, betrokkenheid en onvermoeibare inzet van het communicatieteam heeft er in grote mate toe bijgedragen dat de vonk kon overslaan en dat het eigen enthousiasme besmettelijk werd. Bovenal heeft de intensieve samenwerking en afstemming alsmede de grote interne loyaliteit zichtbaar tot de positieve sfeer rond Sonsbeek2008 bijgedragen. De uitgangspunten over de kernwaarden van het communicatie - en marketingbeleid, zoals verwoord in het plan, afgestemd in de gehele organisatie plus het besef en de wens van alle betrokkenen bij Sonsbeek dat eensgezind uit te dragen en vorm te geven, zijn samen de dominante succesfactoren geweest van Sonsbeek2008

II. Project realisatie niet conform personele bezetting: toelichting

De opbouw en samenstelling van het communicatieteam heeft de directie veel tijd gekost. In de opbouw naar een goed functionerende opbouw van de Sonsbeekorganisatie is aandacht voor het onderdeel communicatie en marketing geen topprioriteit geweest. De coordinator middelen en het hoofd zijn laat in het najaar van 2007 aangetrokken en waren in feite pas operationeel vanaf januari 2008.

III. Beschrijving taakuitvoering projectleider en teamleden: taak; besluitvorming

De taakomschrijvingen waren weliswaar duidelijk, maar in de praktijk vooral een richtlijn. Het communicatieteam heeft in de loop van het proces meerdere taken ad hoc ingevuld en is in staat gebleken op professionele wijze in korte tijd, met relatief

weinig middelen en een kleine bezetting alle aspecten van het beleid uit te voeren binnen budget, binnen tijdsplanning en binnen de gestelde kaders.

IV. Budget: toets uitvoering werkzaamheden aan budget met overzicht en eindafrekening.

In feite kwam het erop neer dat bijna alle teamleden zich full time hebben ingezet, zonder het daarbij behorende honorarium. Dat is een constatering, geen klacht en zegt iets over de motivatie van het team.

Op basis van de planning en de eigen interne bewaking zijn alle plannen uitgevoerd binnen budget. Verschuivingen binnen het budget maakten het mogelijk die activiteiten te ontwikkelen die pasten bij de gekozen strategie en de vereiste prioritering. Van groot belang was gedurende de gehele tentoonstellingsperiode middelen in te kunnen zetten om de bezoekers te blijven verleiden en van de juiste informatie te blijven voorzien.

Deel 3: Analyse en evaluatie

Analyse projectproces, evaluatie doelstelling m.b.t. behaalde resultaten en aanbevelingen.

a. De prille Sonsbeekorganisatie heeft blijk gegeven van grote volharding en toewijding om met een team dat gekarakteriseerd werd door een mix van zeer ervaren en zeer onervaren leden, van idealisten en pragmatici, tot het behaalde resultaat te komen. Onervarenheid heeft er soms toe geleid dat besluitvormingslijnen onvoldoende werden gerespecteerd en/of werden onderkend.

→ Een eerste aanbeveling, die vooral van belang is voor de aansturing van het interne - en externe communicatietraject, is zorg te dragen voor een heldere scheiding tussen de taken en verantwoordelijkheden van de artistiek directeur en de taken en verantwoordelijkheden van de zakelijk directeur enerzijds en de taken en verantwoordelijkheden van het hoofd communicatie en marketing anderzijds.

b. Het is de organisatie gelukt eenheid uit te stralen en interne hobbels intern op te lossen.

→ Een tweede aanbeveling is dan ook dit als leidend principe te blijven hanteren. Daar hoort bij ervoor te zorgen dat (onvermijdelijke) hobbels niet escaleren en met gezond verstand en professionaliteit moeten worden opgelost, zonder rancune en met humor.

→ Een derde aanbeveling betreft de wijze waarop de inzet van communicatieprofessionaliteit het meeste rendement op zal leveren. Betrek de communicatieadviseur vanaf de start van de opzet van de tentoonstelling en de inrichting van de organisatie. De communicatieadviseur moet meegroeien in het proces om optimaal de vertaalslag te kunnen maken en bovendien constructief kritisch meete denken op het strategische vlak. Betrokkenheid betekent ook aanwezigheid bij directie- en bestuurlijk overleg. Laat de directie vanaf het begin duidelijkheid scheppen; het komt, met de juiste deskundigheid van communicatie en marketing in huis, de gehele organisatie ten goede.

17/10

Managementletter behorende bij de verslaglegging van de afdeling Communicatie en marketing van Sonsbeek 2008: Grandeur.

Deze managementletter is opgesteld voor de directie van de Stichting Sonsbeek Internationaal en bedoeld als niet - officiële toevoeging aan het officiële verslag. Het communicatieteam hecht eraan een aantal observaties, ervaringen en aanbevelingen niet in het officiële verslag op te nemen, maar wel de gelegenheid te benutten de directie hiervan deelgenoot te maken.

Sonsbeek2008 was een groot succes. Het concept, de visie en het commitment van de curator, het aanstekelijke interne enthousiasme en de betrokkenheid van de deelnemende kunstenaars zijn de basis van het succes. En zeker ook mede door het feit dat de organisatie erin geslaagd is door de uitstraling van (financiële) rust en professionaliteit vertroebeling te voorkomen van het werkelijke doel van Sonsbeek2008: het maken van een interessante en spraakmakende tentoonstelling, voorafgegaan door een spraakmakend evenement, de processie.

Daarmee is de continuïteit van de Sonsbeektentoonstelling een grote dienst bewezen en een van de belangrijke uitkomsten van de 10^e editie.

Deze goodwill is voor een niet onbelangrijk deel aan de loyaliteit van de medewerkers te danken, die minder goed lopende processen of frustraties binnenkamers hebben gehouden en geen behoefte hadden voor het front van de natie met 'gedoe' te scoren.

Een en ander neemt echter niet weg dat er een aantal zaken was in de interne besluitvorming en het interne proces dat aanleiding is geweest tot de volgende aanbevelingen. Wees ervan overtuigd dat zij bedoeld zijn als 'leermomenten' waar alle betrokkenen hun voordeel mee (kunnen) doen en opgesteld vanuit communicatieperspectief.

1. Communicatieprofessional vanaf de start van het project (dus ook in ontwikkelingsfase) gelijkwaardig inzetten
2. Nadat het communicatiebeleid is geformuleerd, afgestemd en officieel verklaard, de verantwoordelijkheid voor de uitvoering en bewaking met zichtbaar vertrouwen delegeren aan degene aan wie de aansturing en de verantwoordelijkheid is toevertrouwd
3. De samenstelling van een afdeling Communicatie is een zaak van directie en hoofd communicatie en moet genomen worden op basis van helder geformuleerde kwaliteitscriteria en wederzijdse verwachtingen

4. De taak van de directie als 'chief reputation officer' is tijdig en regelmatig overleg en afstemming met hoofd communicatie gedurende het traject serieus nemen en standvastig zijn in de besluitvorming
5. Goed financieel en redactioneel overleg en afstemming tussen directie en communicatie zijn heilig; de afspraken die hieruit voortvloeien zijn duidelijk en bindend.
6. Bij verschil van inzicht in aanpak etc is het vooral de taak van de directie consistentie uit te stralen en uit te dragen.
7. De keuze van de vormgever, die ook een adviserende taak heeft, in zorgvuldig overleg met hoofd communicatie doen en de aansturing van de vormgever ook aan deze functionaris delegeren.
8. Planningsafspraken tussen vormgever en communicatie zijn richtinggevend en leidend; regie in handen van communicatie durven laten; het beoogde vertrouwen moet blijken gedurende het gehele project

Wij hebben een spannende, leerzame en vooral heel bijzondere tijd met elkaar gehad. Wij hebben genoten van een project dat met een boeiend concept, een bijzondere en onvermoeibare curator, een integere financieel directeur en een toegewijd en door en door collegiaal bureau succesvol is afgerond. Wij willen ons dat altijd blijven herinneren.

Julienne Straatman
Nienke van Beers
Meike Verhagen
Eva Villanueva

Amsterdam, 17 oktober 2008

Arnhem, 22 oktober 2008

Aan: Fonds BKVB,
Commissie Pilotprojecten,
Postbus 773
1000 AT Amsterdam

Betreft: verslag symposium Sonsbeek 2008 t.b.v. verstrekte
subsidie

Geachte commissie,

Sonsbeek 2008 is op 21 september 2008 inhoudelijk afgesloten met een symposium in het Huis der Provincie in Arnhem. Bij deze gelegenheid hebben vier wetenschappers van naam een lezing gegeven en vond een gemodereerde discussie plaats tussen 7 toonaangevende Nederlandse critici, kunsthistorici en curatoren.

Het symposium is bijgewoond door een gemengd publiek van rond de honderd belangstellenden, afkomstig uit verschillende delen van Nederland.

De lezingen

De sprekers behandelden onderwerpen die nauw samenhangen met het thema van de tentoonstelling, 'Grandeur', en enkele met de tentoonstelling in verband te brengen belangrijke culturele en sociale ontwikkelingen.

De onderwerpen en sprekers waren:

- 1/ 'Nieuwe vormen van Gemeenschap' door prof. dr. Gijs van Oenen (politicoloog en filosoof)
- 2/ 'Terugkeer van Traditie en Rituelen', door prof. dr. Bram Kempers (socioloog)

3/ 'Verschuivende werkelijkheden', door dr. Erwin Jans
(filoloog en theaterwetenschapper)

4/ 'Grandeur als moreel vraagstuk', door prof. mr. Dorien
Pessers (rechtstheoreticus en ethicus)

De lezingen hadden stuk voor stuk een hoog intellectueel gehalte en boden belangrijke nieuwe perspectieven op bovengenoemde vraagstukken. Vele aanwezigen vroegen om de geschreven tekst. Met Management Centrum De Baak zijn gesprekken gaande voor een publikatie. Drie van deze lezingen zijn geplaatst op de website van Sonsbeek 2008. Zij zijn hierbij gevoegd.

De discussie

De discussie werd gevoerd door Sandra Smalenburg (NRC-Handelsblad), Rutger Pontzen (de Volkskrant), Paola van der Velde (de Telegraaf), Marga van Mechelen (kunsthistorica), Jeroen Boomgaard (kunsthistoricus), Ann Demeester (curator de Appel in Amsterdam), Gijs Frieling (curator W139 in Amsterdam).

De volgende vragen werden hen voorgelegd:

- bent u het eens met de bewering dat in de kunstwereld een depressieve houding *fashionable* is?
- is kunstprocessie een geëigend middel om het publiek bij kunst te betrekken?
- hoe belangrijk is het thema hierbij?
- past het thema bij Nederland?
- wat vindt u van het kritische debat rondom deze Sonsbeek?
- heeft Sonsbeek 11 toekomst?

De discussie draaide grotendeels rondom het concept van de tentoonstelling, in het bijzonder de processie als manier om het publiek in het algemeen en de bevolking van Arnhem in het bijzonder hierbij te betrekken. Het succes ervan riep

verwondering en vragen op: wat betekent het voor de kunst en de kunstwereld als dit *format* elders navolging gaat vinden? Het thema Grandeur werd door verschillende deelnemers als ‘zwaar’ aangeduid en er werd door sommigen betwijfeld of het terug te vinden was in de kunstwerken op de tentoonstelling. Allen waren het erover eens dat deze Sonsbeek een nieuwe impuls heeft gegeven aan een bestaande tentoonstellingstraditie.

Moderator van het geheel: drs. Harry Starren, directeur van Management Centrum De Baak.

Conclusie:

Het symposium heeft ruim voldaan aan de verwachtingen. De lezingen hebben, binnen het kader van de kunst, belangrijke actuele vraagstukken vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines belicht. Zowel het kunstenveld als de wetenschap kunnen daar hun voordeel mee doen.

De kritische discussie bracht de deelnemers ertoe de eigen mening te toetsen aan die van anderen en opnieuw positie te bepalen ten opzichte van ontwikkelingen in de kunst. Wel kwam naar voren dat het kunstdiscours in Nederland veel zou kunnen winnen als het zich meer zou meten met wetenschappelijke disciplines als filosofie en sociologie.

Arnhem, July 25, 2008

Dear

Hope you are very well!

Here in Arnhem we are in very good spirits. The exhibition is a tremendous success with almost 40 000 visitors by now, and still 2 months to go. Lots of publicity too, as you can see on our website. National *and* international (art)press, tv, radio, film.

The general atmosphere is excellent. Visitors are unusually attentive and respectful towards the art pieces and respond enthusiastically. From their reactions we understand that we have succeeded in making clear that art is not exclusive for a small group of people, but has meaning for society in general. Without art having to do concessions.

Of course, the Procession has played a major role in all this. It really has become a historic event. Many guild-members have informed us about their euphoric feelings during and after the procession and several guilds still take care of 'their' art piece and have contact with 'their' artist. This certainly is a very interesting case for sociological study. Also as I am convinced that the theme of Grandeur plays an important part in the willingness of the people to engage. The idea of striving for human greatness turns out to touch a string.

As for the exhibition, lots of praise for the close connection between art and parc. People really enjoy walking around a whole afternoon (it takes at least 3 hours to do the whole tour) and study the art pieces, the much-praised visitorsguide in hand. In general the critics are quite positive although many of my colleagues avoid to really deepen out the connection between theme, procession and exhibition, let alone to take the theme as a serious subject that has relation to actual western society. Maybe the depressive mood of many art shows is a standard that cannot be ignored?

Anyhow, we all enjoy very much the positive atmosphere around this exhibition. Again 'Sonsbeek' has positioned itself strongly on the international art map, first of all by the importance of the art that has been made for it.

Thank you so much for your willingness to participate, your engagement with the theme, and above all thank you for the incredible art that came out of it.

This package is a small sign of our appreciation. In it you will find the new covers of the catalogue, the dvd with the film that has been broadcasted at the Dutch television (English undertitled), the Sonsbeek music, postcards of the art works,

As you know the exhibition will last until Sept 21. We will close it off at night with music and the guilds. An orchestra, playing the Sonsbeek music, will walk through the parc to pick up the guilds that are standing next to 'their' art work. It all will end with a light show.

Of course you are most welcome again at the Teerplaats. We would be delighted to hear from you again!

All the best

Eerste resultaten bezoekersenquête Sonsbeek 2008

23 oktober 2008

1. Met hoeveel personen bekijkt u de tentoonstelling, uzelf meegerekend? *Andere mededeelnemers van groepen worden niet meegerekend, zonodig doorvragen:*
Zijn dat ook de mensen waarmee u op dit moment hier staat/zit?

Volwassenen

1	8%
2	56%
3	22%
4	10%
5	2%
6	1%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	383

Kinderen

1	4%
2	7%
3	2%
4	0%
N.v.t	87%
Totaal (100%=)	383

2. Hebt u (zelf) een programmaboekje?

Nee	34%
Ja	63%
Onbekend	3%
Totaal (100%=)	383

3. Hoeveel andere personen in uw gezelschap hebben een programmaboekje? *Andere mededeelnemers groepen worden niet meegerekend*

0	64%
1	22%
2	11%
3	3%
4	0%
Totaal (100%=)	383

4. Hoeveel dagen hebt u de tentoonstelling al bezocht dit jaar -inclusief vandaag?

1	90%
2	8%
3	1%
4	1%
5	0%
13	0%
Totaal (100%=)	383

5. Hoeveel dagen denkt u na vandaag nog te gaan?

0	85%
1	10%
2	3%
3	2%
4	1%
5	1%
8	0%
Totaal (100%=)	383

6. Op welke wijze bent u er achter gekomen dat deze tentoonstelling wordt gehouden?

Meerdere antwoorden mogelijk

Via familie, vrienden, kennissen	41%
Via gildelid - deelnemer processie	3%
Via krant/tijdschrift/advertentie	47%
Via radio/tv	12%
Via internet	9%
Via affiche/billboard	5%
Via processie-flyer	5%
Via lezersactie van de Bijenkorf	1%
Was hier toevallig	7%
Anders	4%
Totaal (100%=)	382

7. Wat is voor u de belangrijkste aanleiding om de tentoonstelling te bezoeken?

Ben kunstenaar, beroep of opleiding in de kunstsector, handelaar, verzamelaar kunst	6%
Ben betrokken bij de organisatie van Sonsbeektentoonstelling en/of processie	1%
Bekende/familie van gildelid	6%
Lid van de pers/media	-
Sponsor, relatie met zakelijk belang	-
In cultuur geïnteresseerd	69%
Ben hier als dagjesmens, toerist	9%
Ben hier toevallig, wandelaar, fietser	6%
Anders	1%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	383

8. Zijn er t.a.v. de tentoonstelling zaken die volgens u verbeterd kunnen worden?

Nee/weet niet	79%
Ja, namelijk...	19%
Onbekend	2%
Totaal (100%=)	383

Wat betreft suggesties voor verbetering werden de bewegwijzering en de route verreweg het meest genoemd: 36 van de 74 suggesties hebben hierop betrekking. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de soort verbeterpunten die door meerdere mensen zijn genoemd (zie verder bijlage).

Suggesties voor verbetering	Aantal keer genoemd
Bewegwijzering, route duidelijker	36
Toegankelijkheid, bereikbaarheid voor mensen die slecht ter been zijn, leuning aanbrengen bij trappen	9
Onduidelijkheid over verkooppunten programmaboekje	4
Behoeft aan informatie ter plekke bij kunstwerken zelf	4
Bezoekerscentrum niet goed aangegeven, niet goed vindbaar	3
Opmerkingen over plaatsing kunstwerken	3
Behoeft aan activiteiten voor kinderen	2
Behoeft aan meer toiletten	2
Behoeft aan meer bankjes (bij kunstwerken)	2
Behoeft aan meer verkooppunten van boekjes	2
Te modern	2

9. Als u een rapportcijfer voor de tentoonstelling als geheel zou mogen geven, welk cijfer zou u dan geven?

3	0%
5	1%
6	13%
7	38%
8	37%
9	10%
10	2%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	383

Een zeer grote meerderheid (86%) geeft een 7 of hoger. Het gemiddelde rapportcijfer is een 7,5.

10. Bent u vroeger al eens naar een Sonsbeektentoonstelling geweest?

Eerste keer	56%
Al eerder geweest	42%
Weet niet meer	2%
Totaal (100%=)	383

11. Denkt u de Sonsbeektentoonstellingen de komende jaren nog vaker te gaan bezoeken?

Ja	70%
Misschien	21%
Nee	2%
Weet niet	7%
Totaal (100%=)	383

12. Denkt u dat u familie, vrienden en bekenden gaat aanraden om ook een keer naar de tentoonstelling te gaan?

Ja	63%
Misschien	20%
Nee	4%
Weet niet	9%
Onbekend	4%
Totaal (100%=)	383

13. Waar woont u?

Arnhem	21%
Andere woonplaats in Nederland	75%
Buitenland	4%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	383

Voor de mensen van buiten Arnhem:

14. Komt u vaker in Arnhem? Alleen niet-Arnhemmers

Nooit, eerste keer in Arnhem	1%
1 of 2x eerder in Arnhem geweest	6%
Minder dan 1x per jaar	5%
1 of 2x per jaar	32%
3 t/m 11x per jaar	28%
12x per jaar of vaker	25%
Onbekend	2%
Totaal (100%=)	302

15. Was de Sonsbeektentoonstelling voor u de hoofdreden om naar Arnhem te komen? Alleen niet-Arnhemmers

Ja, de tentoonstelling	72%
De tentoonstelling plus andere reden	18%
Nee, andere reden	8%
Onbekend	2%
Totaal (100%=)	302

16. Verblijft u voor meer dagen in Arnhem (en omgeving) of bent u alleen vandaag hier? Indien meer dagen: hoeveel dagen? Alleen niet-Arnhemmers

Aantal dagen invullen

Alleen vandaag	75%
2	1%
3	1%
4	1%
Onbekend	2%
Totaal (100%=)	302

19. Denkt u Arnhem in de toekomst vaker te gaan bezoeken? Alleen niet-Arnhemse bezoekers

Ja	93%
Misschien	4%
Nee	2%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	302

20. Heeft de Sonsbeektentoonstelling en wat u verder tijdens uw huidige bezoek aan Arnhem heeft gezien uw kijk op Arnhem veranderd? Alleen niet-Arnhemse bezoekers

Indien ja, hebt u nu een positiever of negatiever beeld van Arnhem?

Nee	51%
Veel positiever	8%
Positiever	32%
Negatiever	0%
Weet niet	8%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	302

21. Als u een rapportcijfer voor Arnhem als cultuurstad zou mogen geven, welk cijfer zou u dan geven? Alleen niet-Arnhemse bezoekers

2	1%
4	1%
5	3%
6	20%
7	45%
8	17%
9	8%
10	2%
Onbekend	4%
Totaal (100%=)	302

Driekwart (75%) geeft een rapportcijfer 7 of hoger (percentage van de niet-Arnhemse bezoekers, exclusief mensen zonder mening). Het gemiddelde rapportcijfer voor Arnhem als cultuurstad is een 7,1.

22. Denkt u dat u familie, vrienden en bekenden gaat aanraden om ook een keer naar Arnhem te gaan? Alleen niet-Arnhemse bezoekers

Ja, zeker	11%
Ja	68%
Misschien	10%
Nee	3%
Ligt eraan wat er te doen is	5%
Weet niet	1%
Onbekend	2%
Totaal (100%=)	302

Alle respondenten:

24. Combineert u dit bezoek aan de tentoonstelling met andere activiteiten in Arnhem, bijvoorbeeld een museum of horecabezoek?

Indien ja, waarmee allemaal?

Combinatie ander bezoek: nee	28%
Horecabezoek, uit eten, uitgaan	62%
Winkelen, markt	7%
Museum voor Moderne Kunst	1%
Ander museum in Arnhem	0%
Wandelen in stad, alles bekijken	3%
Wandelen of fietsen in omgeving	3%
Bioscoopbezoek	1%
Bezoek aan culturele voorstellingen	2%
Burgers Zoo, zwembad, sport	0%
Familie, vrienden, bekenden	4%
Werk, opleiding, zakelijk	0%
Anders	5%
Totaal (100%)=378	

25. Wat is de hoogste opleiding die u hebt voltooid?

lager, basisonderwijs	1%
LTS, LHNO, LEAO, VBO	1%
VGLO, MULO, LAVO, MAVO, VMBO	4%
HAVO, HBS, VWO, MMS	22%
MTS, UTS, MEAO, INAS	13%
HEAO, HTS, Hogeschool	37%
WO	17%
Weet niet	4%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	383

26. Wat is uw leeftijd?

16-24 jaar	3%
25-29 jaar	6%
30-39 jaar	21%
40-54 jaar	37%
55-65 jaar	20%
65+	11%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	383

27. Geslacht

Man	48%
Vrouw	52%
Onbekend	1%
Totaal (100%=)	383

Bijlage: Totaaloverzicht suggesties voor verbetering

1	- stoel ontbreekt bij f (blauwe stoel) - plaat schoonmaken: L	1
2	-Bereikbaarheid van kunstwerken;-Wegwijzering;-Bezoekerscentrum ligt afgelegen	1
3	-Bewegwijzering;-Info bij kunstwerken zetten	1
4	-Meer bankjes bij kunstwerken;-Meer pixies(WC's)	1
5	-Route is helemaal duidelijk;-Leuning bij trappen installeren	1
6	-te modern;-te veel ingangen, er is geen begin en geen route	1
7	-Wegwijzering verbeteren;-Schrijf op de bollen aan beide kanten het cijfer	1
8	Aanduiding verbeteren	1
9	aangeven waar boekje te koop is	1
10	aangeven waar boekje te krijgen is	1
11	aanwijzing	1
12	Attributen waarmee kunstwerken vastgemaakt zijn leiden af.	1
13	auto die langs rijdt, toilet	1
14	Bereikbaarheid voor minder mobiele mensen	1
15	beter de route aangeven	1
16	beter de weg aangeven	2
17	beter route aangeven	1
18	betere route	1
19	betere route vloeiender, boekjes verkopen bij meerdere ingangen	1
20	bewegwijzering	1
21	Bewegwijzering	3
22	Bezoekerscentrum beter aangeven	1
23	bij de beelden een bord met korte uitleg	1
24	bordjes met namen, beelden water cijfers van kunst beter aangeven, boekje op internet, bereikbaarheid verbeteren,	1
25	moet meer gedaan worden voor mensen slecht ter been	1
26	duidelijk aangeven wat waar is	1
27	duidelijkere route aangeven	1
28	geen ov-fietsen genoeg	1
29	Geen route	1
30	hekken opruimen	1
31	info bij de kunst	1
32	Kunstwerken dicht bij elkaar	1
33	letters vermelden bij de kunstwerken	1
34	Leuning langs trappen	1
35	Maak verwijzingen naar bezoekerscentrum voor boekje bij andere ingangen.	1
36	meer bankjes	1
37	meer dingen voor kinderen	1
38	meer en duidelijkere verkoop plekken boekje	1
39	Meer info over kunstwerken en kunstenaars	1
40	nederlandse kunstenaars	1
41	onduidelijk aangegeven	3
42	onduidelijke route	1
43	onduidelijke route, nrs komen niet overeen met blaadje	1
44	op meer plekken boekjes verkopen	1
45	Restaurant eerder open doen	1

46	route	2
47	route beter aangeven	2
48	route onduidelijk	1
49	route, duidelijk aangeven waar het boekje te koop is	1
50	Slecht aangegeven, bezoekerscentrum	1
51	Sommige beelden moeilijk bereikbaar	1
52	Soms lastig te vinden	2
53	soms lastig toegankelijk	1
54	Soms lastig toegankelijk	1
55	soms moeilijk te vinden	1
56	soms moeilijk toegankelijk voor slecht ter been-mensen	1
57	soms moeilijk vindbaar	1
58	Soms onduidelijk	1
59	soms slecht toegankelijk met rolstoel	1
60	te modern	1
61	te weinig boekjes	1
62	toezicht op kunstvoorwerpen, route	1
63	wat leuke dingen die kinderen kunnen doen	1
64	weg beter aangeven	1
65	wegwijzen	1
66	Wegwijzering	1
	Total	74